

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών “Δημ.Διοίκησης”

Κατεύθυνση Νομικός Πολιτισμός

**“ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΠΡΙΓΚΗΠΑΤΟ ΤΟΥ
ΜΩΡΕΩΣ”**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Εισηγήτρια: Αποστολοπούλου Μαρία, Α.Μ. :7110Μ057

Επιβλέπων καθηγητής: κ. Σταύρος Περεντίδης, Πρόεδρος Τμήματος.

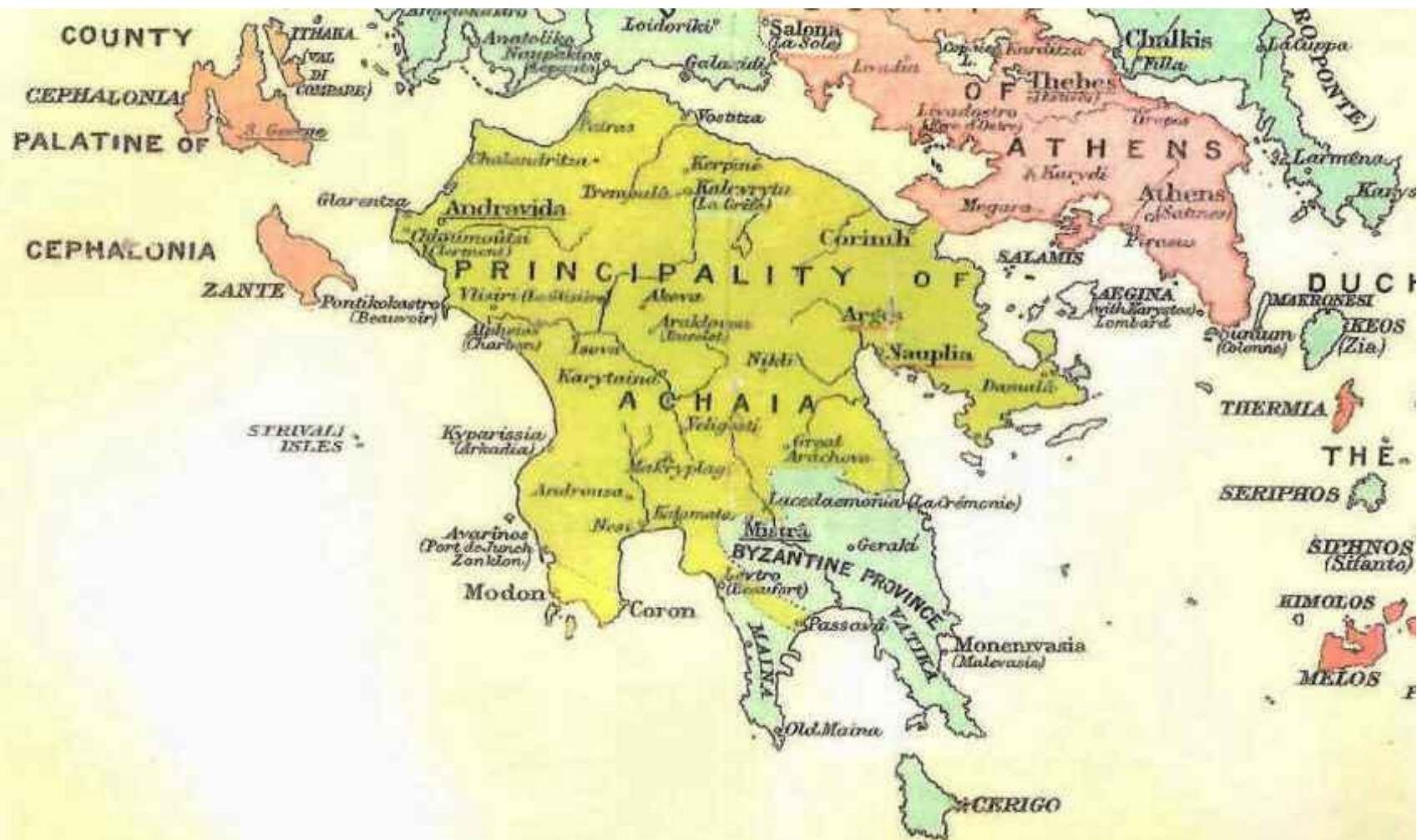
Επιτροπή: κ. Σ. Αδάμ, κ. Ε. Κορμά.

ΑΘΗΝΑ, 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>A. Εισαγωγή</i>	σελ.1
<i>B. Ο Θεσμός της Φραγκοκρατίας στο Πριγκηπάτο του Μωρέως</i>	σελ.2
1. Η Βασιλεία των Φράγκων στην Ευρώπη – ιστορική αναδρομή.....	σελ.2
2. Η άλωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους και η ηγemonία των Βιλλεαρδουϊνων στην Πελοπόννησο (1209–1278).....	σελ.3
3. Περίοδος επικυριαρχίας των Ανδεγαυών στην Πελοπόννησο – Ο Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός.....	σελ.5
4. Η περίοδος της παρακμής της φραγκοκρατίας στο Πριγκηπάτο – 14 ^{ος} και 15 ^{ος} αιώνας.....	σελ.6
<i>Γ. Το Καθεστώς Φεουδαρχίας</i>	σελ.8
1. Εννοιολογική προσέγγιση.....	σελ.8
2. Η εκατέρωθεν δέσμευση των μερών : ο όρκος.....	σελ.10
3. Η φεουδαρχική κοινωνία κατά την καρολίγγεια ηγεμονία.....	σελ.11
4. Το φεουδαρχικό σύστημα από οικονομική σκοπιά : ο βασικός οικονομικός νόμος.....	σελ.13
5. Η φεουδαρχία στο Πριγκηπάτο του Μωρέως.....	σελ.13
<i>Δ. Το εφαρμοζόμενο δίκαιο στο Πριγκηπάτο</i>	σελ.15
1. Οι «Ασσίζαι της Ρωμανίας».....	σελ.15
I. Γενικές Αρχές – Σύμβαση Υποτέλειας.....	σελ.15
II. Οικογενειακό Δίκαιο.....	σελ.18
III. Κληρονομικό Δίκαιο.....	σελ.21
IV. Ενοχικό Δίκαιο.....	σελ.24
V. Εμπράγματο Δίκαιο.....	σελ.28

VI. Ποινικό Δίκαιο.....σελ.29	σελ.29
VII. Δικαστική εξουσία – Δικαιοδοσία.....σελ.31	σελ.31
α) Γενικές Δικαιοδοτικές Αρχές.....σελ.31	σελ.31
β) Επιμέρους θέματα επίλυσης δικαστικών διαφορών.....σελ.35	σελ.35
VIII. Εξουσίες, δικαιώματα και υποχρεώσεις Άρχοντα.....σελ.37	σελ.37
2. Λοιπές πηγές δικαίου.....σελ.41	σελ.41
1. Λίγα λόγια για το Χρονικό του Μωρέως.....σελ.41	σελ.41
2. Συνήθειαι.....σελ.43	σελ.43
3. Κούρτες.....σελ.43	σελ.43
4. Ιγονικά.....σελ.43	σελ.43
E. Οι κοινωνικές συστρωματώσεις.....σελ.44	σελ.44
1. Η κοινωνική δομή στο Πριγκηπάτο.....σελ.44	σελ.44
Α) Ο λίζιος φεουδάρχης.....σελ.45	σελ.45
Β) Η γυναίκα λίζια.....σελ.48	σελ.48
Γ) Ο φεουδάρχης απλής υποτέλειας.....σελ.49	σελ.49
Δ) Ο αγροτικός πληθυσμός.....σελ.51	σελ.51
Ε) Οι αστοί.....σελ.55	σελ.55
Στ) Άλλες κοινωνικές τάξεις στο Πριγκηπάτο.....σελ.57	σελ.57
1. Οι αξιωματούχοι του Πρίγκηπα.....σελ.58	σελ.58
2. Οι milites.....σελ.59	σελ.59
3. Ο κλήρος.....σελ.60	σελ.60
ΣΤ. Η συμβίωση Φράγκων και Ελλήνων στο Πριγκηπάτο.....σελ.61	σελ.61
Z. Επίλογος – Συμπεράσματα.....σελ.62	σελ.62
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ.63	σελ.63

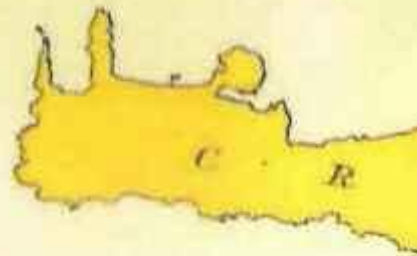

GREECE IN 1278.

- Greek. (Byzantine Empire, Despotat of Epiros, Duchy of Neopatria.)
- Angevin. (Principality of Achaia, Corfu, Paxos, Syboton.)
- Duchy of Athens. (with Argos, Nauplia, Lamia, Gardiki, Siderokastron.)
- Venetian Colonies. (Modon, Coron, Chalkis, Crete.)
- Duchy of the Archipelago.
- County Palatine of Cephalonia.

The Capitals of the various States are underlined in black.

A. Εισαγωγή

Η σημασία του Πριγκηπάτου του Μωρέως στον ελλαδικό χώρο υπήρξε καθοριστική, όχι μόνο επί βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και για τα χρόνια που ακολούθησαν, τόσο κατά την περίοδο της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, όσο και μετά την άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453, πλέον ως Δεσποτάτο του Μωρέως και κρατίδιο του ελληνισμού για τα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι η Πελοπόννησος, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, υπήρξε ανέκαθεν σταυροδρόμι πολιτισμών και κομβικό σημείο με γεωπολιτική, στρατιωτική και οικονομική σημασία από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Η περίοδος που θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη είναι η λατινοκρατούμενη ή φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος, όπως είναι αλλιώς γνωστή. Αποτελεί ένα κομμάτι της ιστορίας της περιοχής ιδιαίτερα γοητευτικό – λόγω του ξεχωριστού του χαρακτήρα – αλλά και λιγότερο γνωστό στο μέσο αναγνώστη, που περισσότερο έχει κατά νου την κατάκτηση της περιοχής από την τουρκική κυριαρχία.

Τα ζητήματα που θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία δεν άπτονται τόσο του ιστορικού περιεχομένου της περιόδου αυτής (1204 – 1432), **όσο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και των θεσμών** που αναπτύχθηκαν μέσα από αυτές στην περιοχή, καθώς και την επίδραση των τελευταίων στην καθημερινή ζωή των κατοίκων. **Σκοπός** της εργασίας αποτελεί να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο επηρέασαν οι Φράγκοι την περιοχή, το βαθμό της επίδρασης αυτής, την αντιμετώπιση αυτής από τον γηγενή πληθυσμό, αλλά και το βαθμό αφομοίωσης του τρόπου ζωής, θεσμών και νοοτροπίας εκατέρωθεν.

Μέσα από την επεξεργασία αυτή θα γίνει μια προσπάθεια κατανόησης του κόσμου αυτού, αλλά και του είδους των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό το πολιτισμικό πλέγμα. Σε ένα πρώτο στάδιο λοιπόν, θα αναφερθούμε εν συντομία στην ανάδειξη: α) της **φραγκοκρατίας** και της συμβολής αυτής στον ευρωπαϊκό και ελλαδικό κόσμο, στη συνέχεια θα κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση, β) του **θεσμού της φεουδαρχίας** ως πλαίσιο των θεσμών που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια, θα αναλύσουμε γ) το **δίκαιο της εποχής**, το οποίο αποτελεί και την κύρια πηγή γνώσης σχετικά με τις θεσμικές δομές που αναπτύσσονται στο φραγκοκρατούμενο Πριγκηπάτο και θα μελετήσουμε τα διάφορα κοινωνικά στρώματα που

αναπτύσσονται στην περιοχή λόγω των επικρατουσών συνθηκών και θεσμών. Τέλος, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στις σχέσεις Ελλήνων και Φράγκων της εποχής και στις εκατέρωθεν επιρροές και θα καταγράψουμε ορισμένες σκέψεις και διαπιστώσεις ως αποτέλεσμα της μελέτης αυτής.

B. Ο θεσμός της Φραγκοκρατίας στο Πριγκηπάτο του Μωρέως

1. Η βασιλεία των Φράγκων στην Ευρώπη – ιστορική αναδρομή¹

Ο θεσμός της φραγκοκρατίας γνώρισε την μεγαλύτερη άνθησή του κατά την εποχή των Καρολιδών και κυρίως κατά την περίοδο βασιλείας του Πεπίνου Γ΄ του Βραχέως, υιού του Καρόλου Μαρτέλου, ο οποίος ανακηρύχθηκε βασιλιάς των Φράγκων το 751 με την υποστήριξη του πάπα, στο πρόσωπο του οποίου είδε έναν σύμμαχο κατά των Λομβαρδών. Μετά την ήττα των τελευταίων και δεδομένης της αποδυνάμωσης των βυζαντινών αυτοκρατόρων, ο Πεπίνος πλέον ενεργεί ως θεσμικός κληρονόμος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στη Δύση.

Η καρολίγγεια δυναστεία έφτασε στο απόγειο της δόξας της κατά τη διάρκεια της βασιλείας του εγγονού του Πεπίνου, *Καρλομάγνου*. Ο Καρλομάγνος ανέβηκε στο θρόνο το 771 μ.Χ., όπου και ξεκινά μια σειρά επεκτατικών πολέμων και κατακτήσεων, που ως αποτέλεσμα θα έχουν την δημιουργία μιας τεράστιας αυτοκρατορίας που εκτείνεται στο μεγαλύτερο κομμάτι της γνωστής τότε Δύσης. Συντρίβει τους Λομβαρδούς και ανακηρύσσεται βασιλιάς τους, καταλαμβάνει τη Βαυαρία και τη Σαξονία, νικά τους Φριζίους, υποτάσσει τους Αβάρους και δημιουργεί τις «μαρκιωνίες» για να προστατέψει την αυτοκρατορία στις Πύλες της Ισπανίας, της Βρετάνης και της Νορμανδίας. Επικεφαλής μιας τεράστιας αυτοκρατορίας ο βασιλιάς των Φράγκων εμφανίζεται ως ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός της χριστιανοσύνης, κύριος της Δύσης και “πραγματικός διάδοχος” του Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου. Στις 25 Δεκεμβρίου του 800 μ.Χ. ο Καρλομάγνος ανακηρύσσεται από το λαό «αυτοκράτορας των Ρωμαίων» και στέφεται από τον πάπα στη βασιλική του Αγίου Πέτρου.

¹ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.,* Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 80 -88

Ωστόσο, το καρολίγγειο κράτος απέχει πολύ από το να αναπαράγει το επιδιωκόμενο ρωμαϊκό πρότυπο της *respublica*. Η καρολίγγεια μοναρχία διατηρεί τα χαρακτηριστικά της φραγκικής κληρονομιάς και κυρίως τον προσωπικό δεσμό που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους υποτελείς του². Στα πλαίσια της τοπικής διοίκησης, η αυτοκρατορία διαιρείται σε 300 περίπου κομητείες, κάθε μια εκ των οποίων διοικείται από έναν κόμητα (*comes* ή *Graf*), αρμοδιότητα του οποίου είναι η διοίκηση της περιφέρειας, η προεδρία του βασιλικού δικαστηρίου, η σύγκληση και η αρχηγία επί του στρατού. Παράλληλα με τους κόμητες εμφανίζονται και οι αξιωματούχοι των μεγάλων επαρχιακών διοικήσεων, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί σε ορισμένες ανασφαλείς ή περιφερειακές περιοχές (τις μαρκωνίες): έπαρχοι (*praefecti*), δούκες (*duces*) ή μαργράβοι (*Markgrafen*), στους οποίους έχουν εκχωρηθεί όλες οι εξουσίες³.

Μετά το θάνατο του Καρλομάγνου (814μ.Χ.) ο **διάδοχος και υιός** του Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής επιχειρεί να συνενώσει την Αυτοκρατορία του, οι εξεγέρσεις όμως των αδελφών του και οι πόλεμοι που θα επακολουθήσουν μετά το θάνατό του ανάμεσα στους διαδόχους του εξασθενούν την καρολίγγεια αυτοκρατορία, η οποία κατά τη διάρκεια του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα πλήττεται από νέες εισβολές.

2. Η άλωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους και η ηγεμονία των Βιλλεαρδουΐνων στην Πελοπόννησο (1209–1278)

Αν και η Δ΄ Σταυροφορία είχε ως αρχικό στόχο την απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ, τελικά κατέληξε σε εκστρατεία και άλωση της Κωνσταντινούπολης, μετά από διαπραγματεύσεις των Βενετών και των Σταυροφόρων με τον Αλέξιο, υιό του εκθρονισθέντος αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄. Το αποτέλεσμα υπήρξε ολέθριο για την βυζαντινή αυτοκρατορία, στο χώρο της οποίας αναδείχθηκαν φραγκικές κυριαρχίες όπως και η οικονομική κυριαρχία των Βενετών⁴. Το 1204 αποτέλεσε πλήγμα για το Βυζάντιο, ενώ το χάσμα και η εχθρότητα Ανατολής – Δύσης κορυφώνονται, λόγω των δογματικών διαφορών και του αντιπαπικού πνεύματος που είχε δημιουργηθεί

² BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 90

³ Ως άνω, σελ. 91

⁴ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 437

στην Ανατολή. Οι νέες κτήσεις ωστόσο προσήλκυσαν εποίκους από τη Δύση, κυρίως Γάλλους, Ιταλούς και Καταλανούς, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα ιδιότυπο πολιτιστικό μωσαϊκό που συμβίωνε ειρηνικά με τους αυτόχθονες κατοίκους⁵.

Το Πριγκηπάτο ως θεσμός υπήρξε ένας χαρακτηριστικός τύπος διακυβέρνησης της μεσαιωνικής Δύσης που σχηματίστηκε τον 9^ο αιώνα μετά τον κατακερματισμό της ελέω Θεού Καρολίδειας αυτοκρατορίας, με τον Πρίγκηπα να έχει εξουσία *dei gratia*⁶. Το Πριγκηπάτο του Μωρέως ιδρύθηκε το 1205 από τους Γοδφρείδο Βιλλεαρδουίνο και Γουλιέλμο Champlitte, οι οποίοι μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέκτησαν το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου· έως το 1208 Πρίγκηπας ήταν ο Champlitte, τον οποίο διαδέχθηκε ο Γοδεφρείδος Α΄ έως το 1228, οπότε και ανέλαβαν την εξουσία διαδοχικά οι υιοί του Γοδεφρείδος Β΄ (1228 – 1246) και Γουλιέλμος Β΄ (1246 – 1278)⁷.

Το Πριγκηπάτο γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του επί Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, όταν ολοκληρώθηκε η κατάκτηση της Πελοποννήσου με την κατάληψη της Μονεμβασιάς το 1248. Η τελευταία ωστόσο θα απειληθεί σοβαρά μετά την άνοδο του Μιχαήλ Παλαιολόγου ως συναυτοκράτορα του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη και τη νίκη του στην Πελαγονία, συνέπεια της οποίας ήταν η αιχμαλώτιση του Γουλιέλμου και η ανταλλαγή, προς χάριν της ελευθερίας του, των κάστρων της Μονεμβασιάς, του Μυστρά και της Μάνης⁸. Η βυζαντινή εγκατάσταση στη Ν. Πελοπόννησο αποτέλεσε πλήγμα για τους Φράγκους και αρχή εχθροπραξιών για τα επόμενα χρόνια⁹, ενώ η συνθήκη της Κωνσταντινούπολης το 1261 αποκαθιστά τη βυζαντινή εξουσία στην Πελοπόννησο και δημιουργεί τον πυρήνα του δεσποτάτου του Μωρέως¹⁰. Αντιλαμβανόμενος την ανεπάρκεια των δυνάμεών του, ο Γουλιέλμος στρέφεται στη Δύση προκειμένου να εξασφαλίσει την προστασία του Κάρολου Α΄, μαζί με τον οποίο και τον Βαλδουίνο Β΄ υπογράφουν το 1267 τη συνθήκη του Viterbo, που συντέλεσε στην Ανδεγαβική επέμβαση στη Ρωμανία¹¹. Σύμφωνα με τη

⁵Ομοίως ως άνω

⁶Ως άνω, σελ. 439

⁷ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 54

⁸ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 29-31

⁹ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 55

¹⁰ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 31

¹¹Ομοίως ως άνω

συνθήκη, σε ένα πρώτο στάδιο, το Πριγκηπάτο θα μεταβιβαζόταν μετά το θάνατο του Γουλιέλμου ως προικώο στον υιό του Καρόλου Φίλιππο, λόγω γάμου του με την κόρη του Γουλιέλμου Ισαβέλλα ή στον ίδιο τον Κάρολο, σε περίπτωση πρόωρου θανάτου του Φιλίππου (όπως τελικά και συνέβη) και σε ένα δεύτερο στάδιο προέβλεπε σχέδιο εκστρατείας για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης¹².

3. Περίοδος επικυριαρχίας των Ανδεγαυών στην Πελοπόννησο – Ο Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός

Μέχρι το θάνατο του Γουλιέλμου ο Κάρολος δεν επενέβαινε στα εσωτερικά του Πριγκηπάτου και τη διοίκηση ασκούσε ο ίδιος ο Γουλιέλμος, μετά το θάνατο του όμως ο Κάρολος ανέλαβε δικαιωματικά τη διοίκηση του Πριγκηπάτου και ανέθεσε στο βαίλό του να λάβει για λογαριασμό του τον όρκο υποτέλειας από τους υποτελείς φεουδάρχες, οι οποίοι ωστόσο, πιστοί στις φεουδαρχικές παραδόσεις *αρνήθηκαν* να δώσουν όρκο υποτέλειας και έδωσαν μόνο όρκο πίστης¹³. Κατά τα πρώτα χρόνια της επικυριαρχίας του ο Κάρολος ενέτεινε τις προσπάθειές του να θωρακίσει αμυντικά το Πριγκηπάτο έναντι της βυζαντινής απειλής και μερίμνησε ιδιαίτερα για τον εφοδιασμό των κάστρων της περιοχής σε όπλα, τρόφιμα και χρήματα, ενώ σημαντικές ήταν και οι χρηματικές αποστολές στο Πριγκηπάτο από τα έσοδα των φόρων ή από εξωτερικό δανεισμό¹⁴.

Ο Κάρολος Α΄ ακολουθώντας την φιλόδοξη πολιτική των Νορμανδών προκατόχων του στην Ανατολή ανέπτυξε ένα ιδιαίτερα εντατικό πρόγραμμα που στόχευε στην ανάκτηση της λατινικής Ρωμανίας, το ξέσπασμα όμως του «Σικελικού Εσπερινού» μετά από συνωμοσία του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τον βασιλέα Πέτρο της Αραγωνίας σήμανε την ματαίωση της εκστρατείας στη Ρωμανία και την εγκατάλειψη της ανατολικής πολιτικής των Ανδεγαυών¹⁵.

¹² ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 55 και της ίδιας *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 32

¹³ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 56 και της ίδιας *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 35-36

¹⁴ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 57

¹⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 443 και της ίδιας *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 37

4. Η περίοδος της παρακμής της φραγκοκρατίας στο Πριγκηπάτο – 14^{ος} και 15^{ος} αιώνας

Ο 14^{ος} αιώνας αποτέλεσε περίοδο παρακμής για το Πριγκηπάτο, η Ανδεγαβική κυριαρχία διατηρήθηκε ωστόσο, έστω και σκιάδης, ενώ έμφαση δίνεται σε μια νέα επερχόμενη απειλή, τους Τούρκους, η εμφάνιση των οποίων δίνει το έναυσμα για μια *διαφορετική προσέγγιση των Δυτικών σε ό,τι αφορά τους Έλληνες*, ήδη από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα¹⁶. Αυτή την εποχή, ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό του αιώνα, το Βυζάντιο βρίσκεται σε δεινή θέση, έχοντας α) να αντιμετωπίσει αφενός μια εχθρική Δύση – ως αποτέλεσμα της ρήξης μεταξύ των δυο Εκκλησιών, β) την τουρκική εξάπλωση στη Μικρά Ασία και γ) την σερβική επέκταση στη Μακεδονία¹⁷. Ως πολιτική δύναμη το Βυζάντιο ήταν υποβαθμισμένο, αλλά λόγω γεωγραφικής θέσης παρέμενε υπολογίσιμο για τη διεθνή διπλωματία. Αν και οι σχέσεις των Βυζαντινών με τον Πάπα ήταν εχθρικές, η νοοτροπία εκατέρωθεν αλλάζει από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, καθώς, από την μεριά των Δυτικών υπάρχει διάθεση συσπείρωσης προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κοινός εχθρός, οι Τούρκοι¹⁸, από την μεριά των Βυζαντινών δε, και λόγω των επιδρομών των Τούρκων το 1356-1357 στην Πελοπόννησο, σημειώνεται αναθεώρηση της πολιτικής τους και κάποιες υποχωρήσεις στο θέμα του πρωτείου της Ρώμης¹⁹.

Ιδιαίτερα αισθητή παρουσιάζεται η *παρουσία της Βενετίας* που ασκούσε την μεγαλύτερη επιρροή κατά την εποχή αυτή στο Πριγκηπάτο, η πολιτική της οποίας κρίνεται ως διαλλακτική μεν, πάντα προς το συμφέρον της δε, ενώ δυναμική είναι και η εμφάνιση της *Φλωρεντίας* στο χώρο κατά την ίδια περίοδο²⁰. Σε γενικές γραμμές η ιστορία του Πριγκηπάτου κατά τον 14^ο αιώνα παρουσιάζεται ιδιαίτερα περίπλοκη και κατά το δεύτερο μισό του αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 15^{ου} παρουσιάζεται μια απόλυτη παρακμή και συρρίκνωση αυτού, με την αναρχία και την ανομοιογένεια να επικρατούν και τα διαφορετικά συμφέροντα να αλληλοσυγκρούονται. Οι περισσότερες φραγκικές οικογένειες αφείνουν τη σκυτάλη σε νέες ιταλικές οικογένειες που έχουν ανέλθει στην αριστοκρατία της περιοχής, ενώ η έλλειψη

¹⁶ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 444

¹⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 41

¹⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 444

¹⁹ ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 50

²⁰ ως άνω, σελ. 48-49

συναγωγής και αλληλεγγύης μεταξύ των Φράγκων είναι ενδεικτική. Τέλος, σημειώνεται άνοδος των φλωρεντινών εμπορικών και τραπεζικών οίκων, με έντονη την εμπλοκή τους στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου²¹.

Η τελευταία περίοδος του Πριγκηπάτου, ιδιαίτερα μετά το 1380 έως και την οριστική του κατάλυση το 1432, υπήρξε ιδιαίτερα πολύπλοκη με την Ανδεγαβική κυριαρχία τελείως θεωρητική και τη διεκδικητική παρουσία των Βενετών, Ιωαννιτών, Ναβαρραίων αλλά και Τούρκων και Βυζαντινών²². Ας μην ξεχνάμε ότι με την συνθήκη της Κωνσταντινούπολης το 1262 είχε δημιουργηθεί ο βυζαντινός πυρήνας στο εσωτερικό του Πριγκηπάτου και μετά το 1382 έως το 1460 το βυζαντινό πλέον δεσποτάτο είχε περιέλθει στη δυναστεία των Παλαιολόγων, με το έτος 1432 να αποτελεί ορόσημο στην ιστορία αυτού, με την κατάληψή του από τους Βυζαντινούς.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι φεουδαρχικοί θεσμοί όπως τα πρωτοτόκια, η περιβολή των φέουδων (investitura) και η εφαρμογή του δικαίου των Ασσιζών διατηρήθηκαν μέχρι την κατάλυση του Πριγκηπάτου και μεταφέρθηκαν στις βυζαντινές και βενετικές περιοχές της Πελοποννήσου σύμφωνα με βενετικά έγγραφα του 15^{ου} αιώνα, όπως και η εμμονή στους δυτικούς τίτλους, ακόμη και αν αυτοί ήσαν κενοί, έως τον 15^ο αιώνα, μαρτυρώντας την αίγλη που είχε για τους Δυτικούς η περιοχή αυτή²³. Η ζωή στο δεσποτάτο του Μωρέως, παρά το γενικό μαρασμό, παρουσίασε άνθηση και υπήρξε καταφύγιο του ελληνισμού με τον ουμανιστή Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα²⁴.

Γ. Το Καθεστώς Φεουδαρχίας

1. Εννοιολογική προσέγγιση

Το φεουδαρχικό σύστημα εμφανίζεται ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, μετεξελίσσεται χρονικά ωστόσο, τοπικά και μορφολογικά, κατά την περίοδο του μεσαίωνα και φθίνει σταδιακά έως τον 17ο αιώνα. Το πέρας στο θεσμό της φεουδαρχίας σηματοδοτείται από το τέλος που έλαβε ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, νευραλγικός και διαδεδομένος θεσμός κατά την αρχαιότητα και δη κατά τη ρωμαϊκή

²¹ως άνω, σελ. 52

²²ως άνω, σελ. 53

²³ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 444-445

²⁴ΝΤΟΥΡΟΥ -ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 57

περίοδο, όπου αρχίζει σταδιακά να χάνει τη δύναμή του, μέσα σε ένα πλαίσιο ταξικών αντιθέσεων αλλά και αποδυνάμωσης του ίδιου του θεσμού της δουλείας. Καθώς η ανάγκη αντικατάστασης των δούλων, οι οποίοι σε τελική ανάλυση δεν ενδιαφέρονταν για τα αποτελέσματα της εργασίας τους, μα άλλους παραγωγούς που θα αναβάθμιζαν οικονομικά την παραγωγική δυναμική της κοινωνίας, δημιουργήθηκε μια προοδευτική και υπό προϋποθέσεις νέα τάξη ατόμων, εκείνη των *απελεύθερων δούλων*²⁵. Η νέα αυτή τάξη, η οποία στη ουσία πρόκειται για μια νέα τάξη γεωργών, αποτελεί ένα στρώμα μικροπαραγωγών που κοινωνικά κατέχει μια ενδιάμεση θέση μεταξύ των ελεύθερων και των δούλων, δείχνει κάποιο ενδιαφέρον για τα αποτελέσματα της εργασίας της, ενώ παράλληλα με τα εδάφη των κυρίων τους εκμεταλλεύονται και ένα μικρό κλήρο προς όφελός τους, έχουν δηλαδή το δικό τους νοικοκυριό · πρόκειται για τους *coloni*, τους πρόδρομους των μεσαιωνικών δουλοπάροικων²⁶.

Κατά τον Marc Bloch²⁷, υφίστανται δύο φεουδαρχικές περίοδοι, διακριτές μεταξύ τους: κατά την πρώτη, διακρίνουμε τον προσωπικό αλλά και περιουσιακό δεσμό μεταξύ άρχοντα και υποτελούς μέσω την χορήγηση γης, την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας στους τοπικούς άρχοντες και την τοπική ισχύ του συστήματος δικαιοσύνης, συλλογής φόρων και στρατολόγησης. Κατά τη δεύτερη, παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, η οποία κατ' επέκταση μεταφράζεται σε μια αύξηση της εκμεταλλεύσιμης γης, ανάπτυξη της ανταλλακτικής οικονομίας, αλλά και μια προσπάθεια συγκεντρωτισμού της εξουσίας.

Ο φεουδαλισμός σφραγίζει τις κοινωνίες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης από τον 9ο αιώνα, όπου ο κοινωνικός ιστός είναι συνδεδεμένος, όπως είναι άλλωστε φυσικό, *με τη γη*, καθώς η οικονομία είναι στο σύνολό της *αγροτική*²⁸. Η κοινωνία οργανώνεται γύρω από τον πύργο και τον χωροδεσπότη, ο οποίος προστατεύει τους υποτακτικούς του, λειτουργώντας με ένα σύστημα *αυτάρκειας*, όπου οι ανταλλαγές

²⁵ ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Η συμβολή του Βυζαντίου στη Δυτική Αναγέννηση και στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Τόμος Ι, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1980, σελ. 24

²⁶ Ως άνω

²⁷ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 75

²⁸ ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983, σελ. 73

είναι περιορισμένες και το φέουδο παράγει ό,τι ακριβώς χρειάζεται²⁹. Κατά τον 11ο αιώνα ο όρος φεουδαρχία χρησιμοποιείται προκειμένου να χαρακτηρίσουμε το *σύνολο των ανθρώπινων σχέσεων* ανθρώπου προς άνθρωπο που διέπουν το κοινωνικό σώμα, ξεκινώντας από εκείνες που διατηρούν οι ηγεμόνες με τους μεγάλους κοσμικούς ή εκκλησιαστικούς χωροδеспότες και καταλήγοντας στους μικρότερους υποτελείς, οι οποίοι κατέχουν ένα περιορισμένο πεδίο διοικητικής εξουσίας, το οποίο ασκούν στο πλαίσιο της χωροδεσποτείας³⁰.

Μέσα στο κλειστό αυτό περιβάλλον, ο χωροδεσπότης παραχωρεί ένα φέουδο στον υποτελή, τον προστατεύει από τις επιθέσεις, τον κρίνει δίκαια και συμβάλλει στη συντήρησή του. Με τη σειρά του, ο υποτελής είναι υποχρεωμένος στο να παρέχει στρατιωτική συνδρομή στον κύριό του, δικαστική βοήθεια, οικονομική συνδρομή υπό τη μορφή δασμών και φόρων, αλλά και αυλική υπηρεσία (*auxilium*). Προκειμένου τέλος, να κληροδοτήσει το φέουδο στον υιό του, υποχρεούται να πληρώσει τον χωροδεσπότη το δικαίωμα αντικατάστασης (*revelium*)³¹. Παρατηρείται με άλλα λόγια η ύπαρξη ενός πιο προσωπικού, ένορκου δεσμού αφοσίωσης ανάμεσα στον άρχοντα και τους ελεύθερους ανθρώπους ή υποτελείς του, με τους τελευταίους να εμπιστεύονται στον πρώτο το πρόσωπό τους, αναλαμβάνοντας καθήκοντα υποταγής και προσωπικής αρωγής³².

Υφίσταται, τέλος, μια ακόμη υποχρέωση, πέρα από το κλασικό **auxilium**: αυτή της συμβουλής (**consilium**) προς τον άρχοντα, η οποία, όχι μόνο ανταμείβεται, αλλά δίνει και τη δυνατότητα μιας μορφής συμμετοχής στη διοίκηση³³, καθώς δίνεται στον υποτελή η δυνατότητα να παρέχει επισήμως τη συμβουλή του σε σοβαρά θέματα που αφορούν τόσο εκείνον, όσο και τον άρχοντά του, οι οποίες δεν αποδυναμώνουν την εξουσία του τελευταίου, αντιθέτως, σε καιρούς εσωτερικών ή εξωτερικών κρίσεων,

²⁹ Ως άνω, σελ. 74

³⁰ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 109

³¹ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 111

³² COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 79

³³ MIAILLE, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, BENIZEΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983, σελ. 79

μπορούν να ενδυναμώσουν τη θέση του και να του παρέχουν μια κατά τα άλλα ευπρόσδεκτη πολιτική υποστήριξη³⁴.

2. Η εκατέρωθεν δέσμευση των μερών : ο όρκος

Ως επισφράγιση της εμπιστοσύνης και σχέσης αυτής ερχόταν ο **όρκος**, με τον οποίο ο υποτελής αποδεχόταν ότι «είναι άνθρωπος ενός άλλου ανθρώπου», αναλαμβάνοντας την υποχρέωση παροχής πίστωσης προς αυτόν, αλλά και αρωγής και υπακοής, λαμβάνοντας ως αμοιβή της υποτέλειάς του αυτής το φέουδο³⁵. Πρόκειται στην ουσία για την κατάρτιση μιας τελετουργικής σύμβασης όχι μόνο ιδιωτικού, αλλά και δημοσίου δικαίου, ένεκα των συνεπειών της, σύμφωνα με την οποία η υποτελής δηλώνει στο αφέντη του «υποτέλειαν» (homage) ή «ομάτζιο», «ανθρωπείαν» ή «ανθρωπέαν», η δήλωση δε αυτή γίνεται με τρόπο πανηγυρικό και με υπόσχεση ή παροχή πίστωσης εκατέρωθεν³⁶.

Από την παροχή του όρκου και έπειτα, μετά δηλαδή από την κατάρτιση του «ομάτζιο», γεννώνται οι εκατέρωθεν υποχρεώσεις, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω η σύμβαση της υποτέλειας καταλήγει στην ουσία σε μια αμοτεροβαρή σύμβαση, και αυτό είχε μεγάλη σημασία για την εποχή εκείνη, καθώς με τον τρόπο αυτό ο υποτελής υπόσχεται πίστη και υπηρεσία αποκλειστικά στον senior domini του έναντι όλων των άλλων τρίτων, ούτως ώστε να μην υπάρχουν δυσνοήσεις και να μην εγερθούν νομικά ζητήματα στο μέλλον σχετικά με το ποιον αφέντη οφείλει να υπηρετεί ο υποτελής σε περίπτωση έριδας ή διαμάχης μεταξύ περισσοτέρων αρχόντων³⁷. Ο υποτελής δεν θεωρείτο κτήμα του κυρίου του, αλλά εξαιτίας της συναίνεσής του στο συμβόλαιο, διέθετε κάποια ατομική υπόσταση, η οποία ενισχυόταν με τη χορήγηση κάποιας τοπικής αυτονομίας (beneficium). Αμφότεροι οι συμβαλλόμενοι αναγνώριζαν αμοιβαία συντροφικότητα μέσω συμβολαίου και ο

³⁴ ANTEPSON Π., *Το απολυταρχικό κράτος*, Αθήνα, Οδυσσέας 1986, σελ. 43

³⁵ ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983 σελ. 77

³⁶ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 207

³⁷ Ως άνω, σελ. 208

καθένας τους διατηρούσε το δικαίωμα να διατηρήσει ή να άρει τη συναίνεσή του (deffidatio)³⁸.

Τον 12^ο αιώνα το τελετουργικό του όρκου έχει σχεδόν οριστικοποιηθεί και παρουσιάζει την εξής μορφή: ο μέλλον υποτελής (vassalus) παρουσιάζεται ασκεπής, γονατίζει, βάζει τα χέρια του σ' αυτά του κυρίου του (χειρονομία που συμβολίζει την προσφορά του εαυτού του και κατά πάσα πιθανότητα ανατρέχει στην πρακτική ανάμιξης αίματος των αρχαίων γερμανικών συντεχνιών) και στη συνέχεια, μετά την ανταλλαγή του «ασπασμού της ειρήνης» με τον χωροδεσπότη (άλλο σημάδι αμοιβαίας φιλίας και πίστης που συνηθιζόταν κυρίως στη Γαλλία και την νορμανδική Αγγλία), ο υποτελής ορκίζεται πάνω σε ιερά βιβλία ή μια λειψανοθήκη, προσδίδοντας στη δέσμευση πίστης θρησκευτικό και ιερό χαρακτήρα. Τέλος, ο κύριος παραδίδει στον υποτελή ένα αντικείμενο που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται ως φέουδο: ένα σβώλο χώματος, το κλαδί ενός δέντρου κ.α. – αυτό είναι το χρίσμα, η λεγομένη «περιβολή» (investitura)³⁹. Από τούδε και στο εξής ισχύει το παραπάνω συμβόλαιο που συνδέει τον υποτελή με τον κύριό του, μαζί με τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα που αυτό συνεπάγεται για τον καθένα.

3. Η φεουδαρχική κοινωνία κατά την καρολίγγεια ηγεμονία

Κατά την περίοδο κυριαρχίας του Καρόλου και των διαδόχων του διαμορφώθηκε και θεσμοποιήθηκε ο προσωπικός δεσμός αφοσίωσης και στοργής ανάμεσα στον ελεύθερο πολεμιστή και την επιλεγμένη από τον ίδιο ακολουθία του, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός ευμεγεθή στρατού πολεμιστών που ήταν αφοσιωμένοι στον κύριό τους δυνάμει του συμβολαίου που είχαν συνάψει μαζί του⁴⁰. Ο Καρλομάγνος απαιτούσε από όλους τους ελεύθερους ανθρώπους της επικράτειάς του να δίνουν

³⁸ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 79

³⁹ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 111

⁴⁰ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 79

όρκο νομιμοφροσύνης στο πρόσωπό του και έδινε ιδιαίτερη σημασία στην αφοσίωση των ευγενών και των εκκλησιαστικών αξιωματούχων⁴¹.

Όσον αφορά τώρα τον πληθυσμό, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια αδιαφοροποίητη μάζα, αλλά διαχωρίζεται στους *καλλιεργητές*, τους *ελεύθερους γαιοκτήμονες* και τους *δουλοπάροικους*, με την εμφάνιση μεταγενέστερα και των *αστών*⁴². Οι καλλιεργητές και οι ελεύθεροι γαιοκτήμονες αποτελούν το μικρότερο κομμάτι του πληθυσμού, οι οποίοι εκφεύγουν της επιρροής του χωροδεσπότη, έχουν ελευθερία κινήσεως και είναι κύριοι του εαυτού τους, παραμένοντας ωστόσο εξαρτημένοι από τον χωροδεσπότη για τις γαίες που αυτός τους έχει παραχωρήσει⁴³. Αντίθετα, οι δουλοπάροικοι αποτελούν μια εξελιγμένη – πλην βελτιωμένη, καθώς δεν υπάρχει πλέον η υποχρέωση διατροφής τους από τον χωροδεσπότη - μορφή του δούλου, καθώς δεν αποτελούν πλέον υποκείμενα του αφέντη τους, διέπονται όμως από καθεστώς πλήρους ανελευθερίας, καθώς: δεν μπορούν να αλλάξουν τόπο διαμονής ή επάγγελμα, καλλιεργούν εφ' όρου ζωής τα κτήματα των κυρίων τους, τα οποία δεν μπορούν ποτέ να αποκτήσουν, δεν έχουν καμία φυσική εξουσίαση πάνω στην κινητή περιουσία τους, ενώ μεταβιβάζονται μαζί με το κτήμα, σε περίπτωση που ο κύριος τους το πουλήσει σε τρίτο πρόσωπο⁴⁴. Ακόμα, δεν διαθέτουν δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη, ενώ ο χωροδεσπότης μπορεί οποτεδήποτε να τους καταδιώξει. Το καθεστώς των δουλοπάροικων είναι κληρονομικό, ενώ οι συνθήκες διαβίωσής τους σκληρές και δύσκολες⁴⁵.

4. Το φεουδαρχικό σύστημα από οικονομική σκοπιά : ο βασικός οικονομικός νόμος

Τη φεουδαρχία τη χαρακτηρίζει για μια μακρόχρονη περίοδο ο συνδυασμός της *γεωργίας*, ως βασικού κλάδου της οικονομίας, με την *οικοτεχνία* που έπαιζε βοηθητικό ρόλο και είχε ως βασική της προϋπόθεση την προσωπική εξάρτηση του

⁴¹ Ομοίως ως άνω

⁴² MIAILLE, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, BENIZEΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σελ. 82

⁴³ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος I, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 118

⁴⁴ ΣΑΡΡΗΣ Ν., *Το δεσποτικό κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδης 199-, σελ.172

⁴⁵ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος I, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 117

αγρότη από τον φεουδάρχη. Η υπερεργασία των αγροτών που εργάζονταν στα κτήματα, στα συνεργεία και στον πύργο του φεουδάρχη μαζί με το μέρος της αναγκαίας εργασίας τους που συχνά ιδιοποιούνταν ο φεουδάρχης απαρτίζουν τη φεουδαρχική γαιοπρόσοδο, η οποία εξελίσσεται χρονικά σε τρεις μορφές: α. η γαιοπρόσοδος σε εργασία ή αγγαρεία είναι αυτή που κυριαρχούσε στις πρώτες βαθμίδες εξέλιξης της φεουδαρχίας, β. σε ένα δεύτερο στάδιο κυριαρχεί η γαιοπρόσοδος σε προϊόντα ή το λεγόμενο γεώμορο, με την οποία ο αγρότης γινόταν σχετικά πιο ανεξάρτητος και αποκτούσε κίνητρα για περεταίρω παραγωγικότητα στην εργασία του, γεγονός που οδήγησε γ. στην ανάπτυξη της γαιοπροσόδου σε χρήμα, παίρνοντας τη μορφή ενοίκου της γης και οδηγώντας στην μετάβαση του καπιταλιστικού τρόπου και σχέσης παραγωγής⁴⁶. Συμπερασματικά, ο βασικός οικονομικός νόμος της φεουδαρχίας συνίσταται στην **παραγωγή υπερπροϊόντος** για τους φεουδάρχες με τη μορφή της φεουδαρχικής γαιοπροσόδου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα η την οικονομική ευμάρεια των πρώτων και την οικονομική εκμετάλλευση των τελευταίων.

5. Η φεουδαρχία στο Πριγκηπάτο του Μωρέως

Ο εκφεουδαλισμός της Πελοποννήσου ξεκίνησε με τους Σταυροφόρους, όπου η οργάνωση της νέας κοινωνίας στηριζόταν στο καθεστώς της προσωπικής υποτέλειας, δηλαδή τους δεσμούς εξάρτησης ενός ελεύθερου ανθρώπου από έναν άλλο (ομάτζιο ή *hommagium*) και την αυστηρή ιεράρχηση των ανθρώπων σε εξαρτημένους υποτελείς και σε αφέντες κυρίους⁴⁷. Στην συνθήκη διανομής το 1204 αναφέρεται ότι η εκχώρηση φεουδαρχικών αγαθών ήταν κληρονομική σε αγόρια και κορίτσια νομίμους απογόνους έναντι όρκου πίστεως και υποτέλειας και στρατιωτικής υπηρεσίας, ενώ ενισχύεται ο στρατιωτικός χαρακτήρας των νέων κτήσεων, όπως προκύπτει από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις των υποτελών στους ηγεμόνες τους και τους αυστηρούς περιορισμούς στους οποίους υπόκειντο⁴⁸.

⁴⁶ ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Η συμβολή του Βυζαντίου στη Δυτική Αναγέννηση και στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Τόμος Ι, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1980, σελ. 36

⁴⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, σελ. 98

⁴⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 440

Κυρίαρχη τάξη στο Πριγκηπάτο ήταν οι Φράγκοι Σταυροφόροι της κατάκτησης του 1205, δηλαδή ο πρίγκηπας, οι βαρώνοι και οι λίκιοι, ενώ χαμηλότερα στην ιεραρχία οι φεουδάρχες απλής υποτέλειας⁴⁹. Οι βυζαντινοί άρχοντες διατήρησαν τις μεγάλες περιουσίες τους σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο και ενσωματώθηκαν στην κατώτερη βαθμίδα της φεουδαρχικής κλίμακας, ως «άνθρωποι απλής υποτέλειας», με αντάλλαγμα τη στρατιωτική υπηρεσία και τον όρκο πίστης στους Φράγκους· στις κατώτερες τάξεις ανήκε ο μεγάλος αριθμός των αγροτών (παροίκων), οι οποίοι εντάχθηκαν στο φεουδαρχικό σύστημα, αλλά διατήρησαν τη στάση τους (κληρονομικό κτήμα) και πλήρωναν τις ίδιες εισφορές όπως επί Βυζαντινών, οι αστοί, προνομιούχοι κάτοικοι πόλεων, οι αστοί, προνομιούχοι κάτοικοι πόλεων, οι οποίοι συχνά ήταν έμποροι και είχαν έγγειο περιουσία και το πλήθος και οι απλοί αγρότες⁵⁰.

Σύμφωνα με το Χρονικό του Μωρέως, το Πριγκηπάτο διαιρέθηκε σε 12 βαρωνίες και το φραγκικό διοικητικό σύστημα που ίσχυε περιλάμβανε αξιώματα που είχαν επικρατήσει στη Δύση από την εποχή των Μεροβιγκείων, αλλά και από την προϋπάρχουσα βυζαντινή διοίκηση⁵¹. Πυρήνας της φεουδαρχικής οργάνωσης του Πριγκηπάτου ήταν το ιπποτικό φέουδο με ετήσιο εισόδημα 1000 υπερύρων, για το οποίο ο φεουδάρχης όφειλε την υπηρεσία ενός ιππότη με την ακολουθία του⁵². Αν το φέουδο είχε ετήσιο εισόδημα 20 ουγγιών χρυσού θεωρούνταν ακέραιο και όφειλε ο φεουδάρχης ή κάποιος άλλος στη θέση του στρατιωτική υπηρεσία, αλλιώς πλήρωνε την εξαγορά, αν είχε μεγαλύτερο εισόδημα ο δικαιούχος παρείχε περισσότερους ιππότες, ενώ σε περίπτωση ιδιαίτερης εύνοιας το φέουδο εκχωρείται από τον βασιλιά χωρίς υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας ή το φέουδο ανταλλάσσεται με άλλο ίσης αξίας σε άλλη περιοχή⁵³.

⁴⁹ ως άνω, σελ. 443

⁵⁰ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, σελ. 99

⁵¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 439

⁵² ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, σελ. 99

⁵³ ως άνω, σελ. 100

4. Το εφαρμοζόμενο δίκαιο στο Πριγκηπάτο

1. Οι «Ασσίζαι της Ρωμανίας»⁵⁴

Πρόκειται για μεταγενέστερο κωδικοποιηθέν υλικό, το οποίο γνωρίζει και χρησιμοποιεί ο ανώνυμος συντάκτης του Χρονικού του Μωρέως. Παρά το γεγονός ότι βρίσκονται σε εσωτερική συνάφεια με τις αρχαιότερες Ασσίζαι της Ιερουσαλήμ, διαφέρουν ουσιαστικά από αυτές, καθώς οι πρώτες επηρεάστηκαν από το ελληνοβυζαντινό περιβάλλον, μέσα στο οποίο σταδιακά διαμορφώθηκαν οι πρώτες. Βασικές συνιστώσες των Ασσιζών αποτελούν η φεουδαρχική οργάνωση με βάση τη σύμβαση του *hommage* (ομάτζιο) και η κυριαρχική δικαιοδοτική εξουσία του φεουδάρχη, έννοιες που αναλύθηκαν παραπάνω. Έμφαση ως προς το κομμάτι αυτό του φεουδαλικού δικαίου θα πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι η δυνατότητα έφεσης είναι υπαρκτή στο κωδικοποιημένο αυτό υλικό, το οποίο μάλιστα αναγνωρίζεται ευρύτατα, για κάθε είδους απόφαση και για κάθε πρόσωπο (βαρόνο, υποτελή, πρίγκηπα), γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την γενικότερη πρακτική μη αναγνώρισης δικαιώματος άσκησης εφέσεως στο φεουδαλικό δίκαιο και ίσως να σχετίζεται με την προαναφερόμενη ελληνορωμαϊκή επιρροή.

Ι. Γενικές Αρχές – Σύμβαση Υποτελείας⁵⁵

Ξεκινώντας την μελέτη του κωδικοποιημένου αυτού νομοθετήματος, καλό θα ήταν να σταθούμε αρχικά στις – αν μας επιτρέπεται η χρήση του όρου αυτού - «γενικές αρχές» που το διέπουν, οι οποίες αντικατοπτρίζουν στην ουσία μια *σύμβαση υποτελείας*, σύμφωνα με την οποία ο υποτελής δηλώνει στο αφέντη του «υποτελείαν» (*hommage*) ή «ομάτζιο», «ανθρωπείαν» ή «ανθρωπέαν», η δήλωση δε αυτή γίνεται με τρόπο πανηγυρικό και με υπόσχεση ή παροχή πίστεως εκατέρωθεν⁵⁶. Η σύμβαση αυτή δεν πρόκειται για κάτι άλλο παρά για μια αμφοτεροβαρή σύμβαση, όπου ο υποτελής υπόσχεται πίστη και υπηρεσία αποκλειστικά στον *senior domini* του έναντι όλων των άλλων τρίτων, ούτως ώστε να μην υπάρχουν δυσνοήσεις και να μην

⁵⁴ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 206-211

⁵⁵ Όσα αναγράφονται παρακάτω αποτελούν προϊόν επεξεργασίας του έργου του P. TOPPING, *Studies on Latin Greece A.D.1205-1715*, London 1977

⁵⁶ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 207

εγερθούν νομικά ζητήματα στο μέλλον σχετικά με το ποιον senior domini οφείλει να υπηρετεί ο υποτελής σε περίπτωση έριδας ή διαμάχης μεταξύ περισσοτέρων αρχόντων⁵⁷.

Αυτό που αντιλαμβάνεται με την πρώτη ανάγνωση ο μελετητής είναι οι υποχρεώσεις φόρου **τιμής** (hommage), **υποτέλειας** (liegeance) και **πίστης** (fidelitas) που οφείλει να αποδώσει ο υποτελής στον άρχοντα (αρθ.3), μέσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται η προστασία και η πίστη προς τον senior domini, η διάσωση του και η προσφορά εαυτού ως εχέγγυο ή όμηρο, η υποτέλεια σε έναν άρχοντα (κανόνας που όπως θα δούμε στην συνέχεια δεν είχε πρακτική ισχύ, καθώς αφενός ο υποτελής υπαγόταν πρώτα απ' όλα στον βασιλιά του και έπειτα στον κύριό του και αφετέρου υπήρχε η πιθανότητα ο ίδιος υποτελής να οφείλει homage σε περισσότερους από έναν άρχοντες), η υποχρέωση σεβασμού απέναντι στις θήλεις συγγενείς του άρχοντα, αλλά και η απαγόρευση παράστασης αυτού ως μάρτυρα κατηγορίας κατά του αφέντη του στο δικαστήριο.

Η επισφράγιση της παραπάνω σχέσης εμπιστοσύνης γινόταν με τον όρκο, όπως είδαμε παραπάνω, η οποία καθιστούσε τον υποτελή «άνθρωπο ενός άλλου ανθρώπου», δημιουργώντας εκατέρωθεν υποχρεώσεις και σχέσεις αρωγής και πίστεως. Ένα τέτοιο παράδειγμα διαφαίνεται στα αρθ. 17, 26, 34, 120, όπου διαγράφονται μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα των υποχρεώσεων που είχαν οι υποτελείς απέναντι στον αφέντη τους, όπως η υπακοή τους στην βούλησή του σε περίπτωση αποστολής τους εκτός της περιφέρειας για την εξυπηρέτηση κοινών συμφερόντων, η παροχή στρατιωτικής συνδρομής προς αυτόν ή η προσφορά έφιππων υπηρεσιών (αρθ.29), η πληρωμή αρωγής για το φέουδο που κληρονομούσε από τη μητρική πλευρά. Ως αντίβαρο αυτών των υποχρεώσεων, ο άρχοντας είχε την ευθύνη αρωγής των υποτελών του σε περίπτωση κατάληψης της γης τους από εχθρική επιδρομή (αρθ.16), η άδεια εξόδου του υποτελούς από την περιφέρεια δικαιοδοσίας του άρχοντα (αρθ.60), η απαλλαγή από τα καθήκοντα των γυναικών που πενθούσαν για διάστημα σαράντα ημερών (αρθ.113), ο μη υποβιβασμός του υπηκόου σε περίπτωση που δεν μπορεί να ασκήσει τα καθήκοντα του για αντικειμενικούς λόγους (αρθ.55).

⁵⁷ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 208

Όσο για την ίδια τη σύναψη της σύμβασης υποτέλειας, στο αρθ. 68 δίνεται το τυπικό το οποίο ακολουθείτο στην περίπτωση αυτή και το οποίο περιλάμβανε και την παρουσία μαρτύρων, αν ο υποτελής ήταν λίζιος ή την απλή ορκοδοσία εάν επρόκειτο για έναν απλό υπήκοο, ενώ στο αρθ.65 δίνεται ένας γενικός ορισμός του τρόπου άσκησης καθηκόντων από την πλευρά των υποτελών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα άρθρα 28 και 99 στα οποία παρουσιάζεται το ζήτημα της πολλαπλής υποτέλειας, όπου ένας υποτελής δηλαδή υπάγεται, έχει δώσει «ομάτζιο» σε περισσότερους άρχοντες. Το θέμα που μπορεί να προκύψει εδώ είναι η θέση του υποτελούς σε μια ενδεχόμενη διαμάχη περισσότερων αρχόντων. Η επίλυση που δίνεται σε αυτό τον προβληματισμό παρουσιάζεται πιο σύνθετη στην μια περίπτωση, όπου ο υποτελής ενός βαρώνου οφείλει να τον υπερασπιστεί στην περίπτωση που ο ανώτερος άρχοντας έχει ξεκινήσει τον πόλεμο άδικα. Στην αντίθετη περίπτωση οφείλει να υπερασπιστεί τον ανώτερο άρχοντα, σε κάθε περίπτωση όμως δεν τιμωρείται για την παροχή υποστήριξης, ανεξαρτήτως του πρόσωπο αυτού στον οποίο χορηγείται (αρθ.28). Υπάρχει, ωστόσο, και το άρθρο 99, σύμφωνα με το οποίο ο υποτελής οφείλει να παράσχει τη συνδρομή του στον αφέντη εκείνο στον οποίο δήλωσε πρώτα υποτέλεια και πίστη.

Άλλα αξιοσημείωτα θέματα που εγείρονται είναι οι προθεσμίες οι οποίες εμφανίζονται μέσα στον κώδικα, μέσα στις οποίες ο υποτελής καλείται να ενεργοποιηθεί προκειμένου να μην χάσει τα δικαιώματά του. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα δίνονται στα άρθρα 7 και 120, όπου στο μεν πρώτο προβλέπεται η περίπτωση όπου ο άρχοντας καταλαμβάνει αδικώς το φέουδο ενός υπηκόου του και εκείνος θα πρέπει αρχικά να απαιτήσει την επιστροφή του τρεις φορές μέσα σε ένα έτος και, σε περίπτωση που ο άρχοντας δεν του το επιστρέφει μερικώς ή ολόκληρο, η υποτέλεια περνά στον αμέσως ανώτερο άρχοντα, ενώπιον του οποίου θα πρέπει να παραστεί ο υποτελής εντός σαράντα ημερών και να αιτηθεί την επιστροφή του, αλλιώς χάνει τα προϊόντα και τη σοδειά εκείνης της χρονιάς. Στο αρθ.120 αναφέρεται ο γενικός κανόνας ότι ο υποτελής οφείλει να παρουσιαστεί ενώπιον του άρχοντα του μέσα σε διάστημα σαράντα ημερών προκειμένου να αιτηθεί την εγκατάστασή του στο φέουδο.

Άλλα ζητήματα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς τις σχέσεις που διέπουν τη σύμβαση υποτέλειας είναι το πώς οι λίζιοι προσφέρουν υποτέλεια στον άρχοντά τους, διατηρώντας το προϋπάρχον ελεύθερο καθεστώς τους (αρθ.104), το πώς η αποτυχία εκπλήρωσης των ενιαυσίων υπηρεσιών από την πλευρά του υποτελούς δεν επηρεάζουν την περιουσιακή ή προσωπική του κατάσταση, αρκεί να τηρήσει τα καθήκοντά του. Από εκεί κι έπειτα (αρθ.123), η υποχρέωση παροχής πίστωσης και υποτέλειας ενός πούχοντας υποτελούς και στον άρχοντα στην περιφέρεια του οποίου διατηρεί η σύζυγός του εδαφική περιουσία, η άσκηση της οποίας γίνεται μέσω αντιπροσώπου και αφού ο ίδιος πριν έχει δηλώσει πίστη και υποτέλεια στον άρχοντα της περιφέρειας όπου ανήκει το δικό του φέουδο (αρθ.126), ο προσδιορισμός την προτίμησης του homage που οφείλει ένας υποτελής όταν η εδαφική του περιουσία κατακερματίζεται σε περιφέρειες που διοικούνται από περισσότερους άρχοντες (αρθ.135), η ελευθέρωση δουλοπάροικου και η διάρκεια εγκυρότητας της πράξεως παροχής γης προς αυτόν (αρθ.139).

II. Οικογενειακό Δίκαιο

Ένα άλλο θέμα που ρυθμίζεται εκτενώς στο δίκαιο των Αρσσιζών είναι ο γάμος, οι σχέσεις των συζύγων και τα τυχόν θέματα που προκύπτουν από αυτόν σε συνάφεια με άλλα δικαιώματα που ρυθμίζονται στον κώδικα (ζητήματα κληρονομικού, ενοχικού ή εμπράγματος δικαίου). Έτσι, παρατηρούμε πώς μέσω του θεσμού του γάμου μπορεί να επέλθει **αλλαγή στην προσωπική και περιουσιακή κατάσταση** ενός ατόμου, όπως στις περιπτώσεις γάμων μεταξύ ατόμων που έχουν διαφορετικό ελευθερωσιακό καθεστώς (άρθρα 125 και 129), όπου στην ουσία το μέλος που ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη συμπαρασύρει το μέλος που ανήκει στην κατώτερη, ανεξαρτήτως φύλου, είτε πρόκειται δηλαδή για γάμο ελεύθερου με κατώτερη είτε για γάμο απλού υποτελούς με λίζιο. Και στην μεν πρώτη περίπτωση η γυναίκα θεωρείται πλέον απελεύθερη, ακόμα και μετά το θάνατο του συζύγου της. Ο μεν υποτελής καθίσταται τιμητικά λίζιος και εποπτεύων της περιουσίας της γυναίκας του, ακόμα και αν πρόκειται για προικώο. Δεν είναι η πρώτη φορά όπου συναντάται μέσω στο κωδικοποιηθέν κείμενο η περίπτωση της διαχείρισης της περιουσίας της γυναίκας από τον σύζυγό της στο άρθρο 114 προβλέπεται πως το κληροδότημα που αφήνεται σε παντρεμένη γυναίκα περνάει στα χέρια του συζύγου της, ακόμα κι αν υπήρχε η

πρόβλεψη από τον κληροδότη της να μην συμβεί κάτι τέτοιο, εκτός και αν δεν της δόθηκε όσο ο τελευταίος ζούσε.

Η μόνη εξαίρεση παρουσιάζεται στην περίπτωση όπου μια ελεύθερη γυναίκα επιλέγει να παντρευτεί έναν κατώτερό της (αρθ.78): στην περίπτωση αυτή η γυναίκα μεταβαίνει στο καθεστώς του συζύγου της, χάνοντας κατά τη διάρκεια της ζωής αυτού το δικαίωμά της να λαμβάνει την πρόσοδο που αποδίδει η γη της, ενώ οι υιοί που θα κάνει μαζί του στερούνται κληρονομικού δικαιώματος επί της γης της μητέρας τους. Η ρύθμιση αυτή είχε πιθανότατα ως στόχο την αποτροπή μιας τέτοιας ενώσεως, η οποία φαντάζει από όλες τις απόψεις ασύμφορη για την γυναίκα.

Εντύπωση προκαλεί πάντως το γεγονός ότι στη γυναίκα δίνονται – έστω και κατ' επίφαση, όπως θα δούμε στη συνέχεια - κάποιες σχετικές ελευθερίες γύρω από το θέμα του γάμου, οι οποίες όμως και πάλι καθορίζονται από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει. Έτσι, ενώ μια γυναίκα που ανήκει στην σφαίρα των λιζίων μπορεί μετά το θάνατο του συζύγου της να παντρευτεί όποιον επιθυμεί (με την προϋπόθεση να μην είναι εχθρός), δεν συμβαίνει το ίδιο και με μια απλή υπήκοο, η οποία θα πρέπει να παντρευτεί κατόπιν άδειας του άρχοντά της (αρθ.31). Σε καμία περίπτωση πάντως ο άρχοντας δεν μπορεί να εξαναγκάσει μια γυναίκα να παντρευτεί ενάντια τη θέλησή της. Ένας λίζιος, τόσο άντρας όσο και γυναίκα, μπορούν να αποφασίσουν για τον σύντροφο της κόρης τους χωρίς την άδεια του ηγεμόνα, **αρκεί η επιλογή τους αυτή να μην επηρεάζει αρνητικά τα συμφέροντα της γης τους** (αρθ.80). Ωστόσο, τόσο στην περίπτωση του άρθρου 31 όσο και στην περίπτωση του άρθρου 119, η γυναίκα λίζια είναι υποχρεωμένη να αποδώσει ένα είδος επιδόματος στον άρχοντά της, προκειμένου να παντρευτεί αυτόν που επιθυμεί, ενώ αν τελεί παράλληλα και ως απλός υπήκοος ενός άλλου άρχοντα, ο τελευταίος έχει λόγο στο αν μπορεί εκείνη να παντρευτεί ή όχι.

Ένας από τους θεσμούς που αναπτύσσονται ωστόσο ιδιαίτερα μέσα στο κείμενο και άπτεται του οικογενειακού δικαίου είναι αυτός της **κηδεμονίας**. Τόσο ο κηδεμόνας του ανηλίκου, όσο και ο ίδιος ο κηδεμονευόμενος υπάγονται σε ένα ιδιαίτερο καθεστώς, το οποίο καθορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις και των δύο πλευρών. Το καθεστώς της κηδεμονίας διαγράφεται κυρίως στο άρθρο 39, όπου ρυθμίζεται η σειρά των προσώπων που έχουν υποχρέωση κηδεμονίας, καθώς και ο προκαθορισμός αυτών, οι υποχρεώσεις τους απέναντι στον κηδεμονευόμενο και στο

άρχοντα αυτού, η υποχρέωση δήλωσης υποτέλειας του κηδεμόνα και των υποτελών του κηδεμονευόμενου, το δικαίωμα του τελευταίου να επιλέξει ως κηδεμόνα έτερο πρόσωπο από αυτό που έχει καθοριστεί. Μελετώντας το συγκεκριμένο άρθρο μπορούμε να προτείνουμε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο ορισμού της κηδεμονίας στην φραγκοκρατούμενη Ελλάδα: ο κηδεμόνας αφενός ήταν πρόσωπο της οικογένειας (η μητέρα πρωτίστως ή σε περίπτωση θανάτου και αυτής κάποιος εξάδελφος) ή ο άρχοντας ο ίδιος, ο οποίος κηδεμόνας ασκούσε την υποτέλεια στο φέουδο αντί του κηδεμονευομένου, μέχρι ο τελευταίος να φτάσει την νόμιμη ηλικία. Είχε την υποχρέωση συντήρησης και ένδυσης του κηδεμονευομένου, ακόμα και αν ο τελευταίος επέλεγε να μην συμβιώνει μαζί του. Οι γονείς του τέκνου μπορούσαν να προκαθορίσουν το πρόσωπο του κηδεμόνα, στον οποίο οι υποτελείς του τέκνου δεν όφειλαν υποτέλεια και πίστη παρά μόνο στις περιπτώσεις που προέβλεπε ο νόμος. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η υποχρέωση συντήρησης και ένδυσης επιβάρυνε τα μεγαλύτερα αδέρφια των ορφανών τέκνων, από τη στιγμή που αυτά έφταναν στην νόμιμη ηλικία και κληρονομούσαν την γη του πατέρα ή της μητέρας, με την προϋπόθεση ότι τα μικρότερα αδέρφια επιθυμούσαν να μένουν μαζί τους (αρθ.108).

Περαιτέρω, στο άρθρο 53 καθορίζεται η **υποχρέωση δήλωσης υποτέλειας του κηδεμόνα στον άρχοντα του τέκνου**, ενώ στο άρθρο 92 αναφέρεται η δυνατότητα του κηδεμόνα να αποποιηθεί την κηδεμονία, αν δεν επιθυμεί να δηλώσει υποτέλεια στον άρχοντα του κηδεμονευόμενου, χωρίς αυτό να επηρεάζει τα κληρονομικά του δικαιώματα επί του φέουδου. Κάτι τέτοιο άλλωστε διαφαίνεται και από το άρθρο 131, όπου ο κηδεμόνας θα πρέπει να δηλώσει υποτέλεια στον άρχοντα του τέκνου ως κληρονόμος πλέον αυτού, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί στο φέουδο και ας έχει κάνει τη δήλωση αυτή στο παρελθόν με την ιδιότητα του κηδεμόνα.

Στο άρθρο 83 απαριθμούνται μερικά από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του κηδεμόνα έναντι του άρχοντα, που συσχετίζονται περισσότερο με την πρόσοδο που αυτός λαμβάνει από την γη την οποία κατέχει δυνάμει της κηδεμονίας, την οποία και δικαιούται να καρπώνεται προκειμένου να συντηρεί το τέκνο, αλλά και με την αποκατάσταση της περιουσίας του τελευταίου, εάν αυτή πληγεί από λόγους σχετικούς ή μη με τη δράση του κηδεμόνα.

Υπήρχε πάντως η πρόβλεψη της εγκαθίδρυσης ανήλικου κληρονόμου στο φέουδο, μετά από χάρη που δινόταν από τον άρχοντα, αρκεί να μην επηρεάζονταν τα

δικαιώματα του κηδεμόνα πάνω σε αυτό, ή η απόδοσή του ως προικώο, αν το ανήλικο τέκνο επιθυμούσε να παντρευτεί πριν την ενηλικίωσή του, ως σαν να την είχε συμπληρώσει (αρθ.54). Η ίδια πρόβλεψη υπάρχει και στο άρθρο 85, όπου σαν όριο αίτησης εγκαθίδρυσης αυτού στο φέουδο τίθεται το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας του, εάν επρόκειτο για αγόρι, και το δωδέκατο, ένα επρόκειτο για κορίτσι. Σε καμία περίπτωση ωστόσο ο άρχοντας δεν ήταν υποχρεωμένος να τους αποδώσει τους καρπούς και την πρόσοδο, εωσότου συμπλήρωναν την ηλικία των δεκαπέντε και δώδεκα ετών αντιστοίχως.

III. Κληρονομικό Δίκαιο

Ίσως ένα από τα σημαντικότερα τμήματα του δικαίου που ρυθμίζονται στις Ασσίζες της Ρωμανίας είναι οι σχέσεις κληρονομικού δικαίου και κληρονομικής διαδοχής των υπηκόων της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας. Μελετώντας τα άρθρα που ρυθμίζουν τις σχέσεις αυτές, παρατηρούμε πως μπορούμε να τα εντάξουμε σε τρεις επιμέρους ενότητες: σε εκείνα που ρυθμίζουν το κληρονομικό δικαίωμα με τρόπο γενικό, στα κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών της εποχής και στην κληρονομική διαδοχή των απογόνων και συγγενών.

α) Κληρονομικό δικαίωμα γενικά

Ο γενικός κανόνας της κληρονομικής διαδοχής τίθεται στο άρθρο 32, όπου ως βασικός διάδοχος κατονομάζεται ο πρωτότοκος υιός έναντι των υπολοίπων τέκνων ή, σε περίπτωση που αυτά δεν υπάρχουν, ο εγγύτερος συγγενής που εμφανίζεται στην επικράτεια, εφόσον είναι από τη πλευρά του προσώπου στο οποίο ανήκε η γη (μητρική ή πατρική γραμμή). Τα τέκνα δεν χρειάζεται μετά τον θάνατο των γονιών τους να αποδείξουν την κατοχή τους επί της γης που κληρονομούν από αυτούς, με την προϋπόθεση ότι βρίσκονται εντός της επικράτειας όπου ανήκει η γη. Μια άλλη βασική αρχή στην οποία δίνεται έμφαση είναι ότι ο βαθμός συγγένειας κρίνεται ως σημαντικότερος από το φύλο του κληρονόμου.

Ένας άλλος πολύ σημαντικός θεσμός που απαντάται στο κληρονομικό δίκαιο είναι η **διαθήκη**, δικαίωμα στην οποία έχουν όλοι οι ελεύθεροι υπήκοοι, ανεξαρτήτως φύλου, μέσα στην οποία μπορούν να καθορίσουν πολύ συγκεκριμένα ζητήματα και κυρίως αυτά που σχετίζονται με την σοδεία του έτους που πέρασε και που ανήκει

στον διαθέτη (άρθρο 37). Κυρίως με την διαθήκη προβλέπεται η δυνατότητα αποκλεισμού του κυρίου να λάβει το *zemuro* (=γεώμορο, την μερίδα δηλαδή που όφειλε να αποδώσει ο καλλιεργητής στον κύριο της γης).

Άλλα ιδιαίτερα θέματα που απαντώνται στον νόμο και άπτονται του κληρονομικού δικαίου είναι ο συνδυασμός του θεσμού της παραχώρησης (*grant*) με αυτόν της κληρονομικής διαδοχής, όπου δίνεται λύση στον προβληματισμό της επιστροφής ή μη της γης που παραχωρήθηκε στους διαδόχους του παραχωρητή και τότε μένει στον παραχωρούντα (αρθ.11), τότε η παραχώρηση από κάποιον που τέλεσε το έγκλημα της προδοσίας είναι έγκυρη (αρθ.18), η κατοχή της γης αυτού που πέθανε έξω από την επικράτεια από τον άρχοντα, έως την εμφάνιση των κληρονόμων του αποβιώσαντος (αρθ.118), η μη κληροδότηση στους κληρονόμους των χρεών που σχετίζονται με το φέουδο, σε αντίθεση με την κληροδότηση εκείνων που σχετίζονται με τα κινητά αγαθά του αποβιώσαντος (αρθ.124), η ισομερής διαδοχή τόσο για τους άρρενες, όσο και για τους θήλεις απογόνους των ορθόδοξων υπηκόων (αρθ.138). Ειδικότερα για όσους είχαν τελέσει προδοσία, ανθρωποκτονία ή δεν είχαν προσφέρει τις υπηρεσίες που όφειλαν, προβλεπόταν η αποκλήρωση αυτών, εφόσον είχαν καταδικαστεί για τις παραπάνω πράξεις με απόφαση Δικαστηρίου (αρθ.69).

β) Κληρονομικό δικαίωμα γυναικών

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πώς αντιμετωπίζει το δίκαιο της εποχής την γυναίκα κληρονόμο. Στο άρθρο 35 καθορίζεται το μερίδιο που λαμβάνει η ελεύθερη υπήκοος, ανεξαρτήτως του τίτλου της, μετά το θάνατο του συζύγου της. Σύμφωνα με αυτό, δικαιούται το μισό της γης ή γαιών, κάστρου ή κάστρων, καθώς μισή από τη δικαιοδοσία του συζύγου της στην περιοχή που κατείχε (βλ. και άρθρο 121). Δικαιούται επίσης τα μισά από όσα ο σύζυγός της απέκτησε κατά τη διάρκεια του γάμου, ενώ επίσης καθορίζονται τα κληρονομικά δικαιώματα των τέκνων αυτής επί της περιουσίας του αποβιώσαντος συζύγου της, σε περίπτωση που έχει υιούς και από προηγούμενο γάμο. Καθορίζεται ακόμα η συμμετοχή του συζύγου στα αποκτήματα της γυναίκας αυτού. Επιπροσθέτως, με το άρθρο 38 καθορίζεται η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή για τις κινητές και ακίνητες οικοσκευές, τις οποίες κληρονομεί η γυναίκα του αποθανόντος, ο υιός αυτής αν αυτή δεν ζει ή τα παιδιά της σε ισόποσα μερίδια, αλλιώς ο εγγύτερος συγγενής. Με το άρθρο 56 απαγορεύεται στον σύζυγο να στερήσει με διαθήκη τη σύζυγό του από το κρεβάτι και την ένδυσή της, τα οποία

καθορίζονται με λεπτομέρεια στο συγκεκριμένο άρθρο. Η γυναίκα δεν δικαιούται επίσης μερίδιο από την γη που κατέχει η μητέρα ή η μητριά του συζύγου της (αρθ.45), εκτός από ότι περιήλθε σε εκείνον όταν νυμφεύθηκαν. Τέλος, αν κάποιος πεθάνει άτεκνος, έχοντας δυο αδελφές, η γη του κληρονομείται κατά το ήμισυ από τη σύζυγό του και κατά το ήμισυ από την αδελφή του που έχει επιζήσει τον θάνατο αυτού (αρθ.130) ομοίως στο ίδιο άρθρο καθορίζεται και η κληρονομική διαδοχή των υιών των αδελφών αυτού.

Τα ζητήματα, ωστόσο, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ιδιάζουσας φύσεώς τους είναι αυτά που απαριθμούνται στα άρθρα 41, 97, 134 και 141 και αφορούν κυρίως το συνδυασμό του θεσμού της παραχώρησης με το κληρονομικό δικαίωμα της γυναίκας, αλλά και την θέση αυτής σε συνάρτηση με τον ρόλο του συζύγου της. Πιο συγκεκριμένα, στα άρθρα 134 και 141 παρουσιάζεται η διαφορετική αντιμετώπιση του δικαιώματος κληρονομικού μεριδίου επί της γης του συζύγου της, ανάλογα με το αν εκείνος ανήκει στην πλευρά του παραχωρούντος ή του παραχωρητή – στην μεν πρώτη περίπτωση η σύζυγος έχει μερίδιο στο παραχωρημένο, ενώ στην δεύτερη στερείται της κληροδοτήσεως. Στο άρθρο 41 προβλέπεται πως η γυναίκα που κληρονομεί ή δικαιούται να κληρονομήσει φέουδο εμφανίζεται η ίδια για να το διεκδικήσει και όχι ο σύζυγός της, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 97 η σύζυγος του προδότη δεν χάνει τα δικαιώματά της επί του μεριδίου που θα λάβει από το φέουδο μετά τον θάνατο του συζύγου της, εκτός και αν υπήρξε συνεργός αυτού στην προδοσία.

γ) Κληρονομικό δικαίωμα τέκνων

Όπως προαναφέρθηκε, στην κληρονομική διαδοχή των τέκνων προτεραιότητα είχε ο πρωτότοκος υιός (αρθ.32), δικαίωμα όμως που δεν του δίνει τη δυνατότητα να αποκλείει όλους τους υπόλοιπους κληρονόμους ες αεί. Στο άρθρο 61 προβλέπεται πως το **τέκνο που θα εμφανιστεί πρώτο** ενώπιον του άρχοντα και ζητάει εγκατάσταση αυτού στο φέουδο του αποθανόντος υποτελούς, δηλώνοντας του υποτέλεια, είναι και αυτό που θα την λάβει, ανεξάρτητα από την σειρά γεννήσεώς του ή ακόμα και από το φύλο του, μέσα σε αποκλειστική προθεσμία πάντοτε ενός έτους και μιας ημέρας. Ως προς την κληρονομιά του μεριδίου που ανήκει στην μητέρα ή την μητριά του τέκνου ως προικώο, όταν αυτή αποβιώσει δεν χρειάζεται να ζητήσει την εγκατάστασή του σε αυτό από τον άρχοντά του, παρά μόνον την άδεια να

εισέλθει στην κτήση αυτού και αυτό προαιρετικά (αρθ.62) δεν συμβαίνει το ίδιο όμως όταν η γη αυτή εισήλθε στην μητέρα ή την μητριά του τέκνου ως απόκτημα ή κληρονομιά, καθώς στην περίπτωση αυτή οφείλει να ζητήσει εγκατάσταση από τον άρχοντα αυτού.

Επιπλέον, στο άρθρο 64 γίνεται λόγος για δύο γενικούς κανόνες που ισχύουν στην κληρονομική διαδοχή των τέκνων: ο άρρενας διάδοχος υπερισχύει έναντι του θήλεως και αυτός που γεννήθηκε πρώτος έναντι αυτού που γεννήθηκε αργότερα.

Ιδιάζον παρουσιάζεται το δίκαιο και στην περίπτωση της κληρονομικής διαδοχής των εγγονών (αρθ.86): αν οι γονείς αποβιώσουν πριν από την εγκατάστασή τους στο πατρικό ή μητρικό φέουδο ενόσω οι γονείς τους ήταν ακόμα ζωντανοί και έχουν αποκτήσει τέκνα μέσα στο διάστημα αυτό, μετά τον θάνατο των προπατόρων τους τα εγγόνια δεν δύνανται να έχουν μερίδιο στην φεουδαρχική γη μέχρι την ενηλικίωσή τους.

Αυστηρός, παρουσιάζεται τέλος ο νόμος με τα γεννημένα εκτός γάμου τέκνα, όπως και με τις μητέρες αυτών (αρθ.105), τα οποία κληρονομούν τόσο το πατρικό όσο και το μητρικό φέουδο μόνο αν εν των μεταξύ έχει συναφθεί γάμος σύμφωνα με τα πρότυπα της Εκκλησίας ανάμεσα στους δύο γονείς. Άλλως, στην περίπτωση που δεν έχει συμβεί αυτό, καθώς και στην περίπτωση που ο πατέρας νυμφεύεται τη μητέρα ενόσω πάσχει από ασθένεια από την οποία και καταλήγει, τα τέκνα αυτά δεν κληρονομούν το φέουδο παρά μόνο τα κινητά αγαθά, ούτε και η σύζυγος δικαιούται να λάβει μερίδιο από τη γη του συζύγου της.

IV. Ενοχικό Δίκαιο

Οι σχέσεις ενοχικού δικαίου που διαμορφώνονται ανάμεσα στους υποτελείς και στον αφέντη, αλλά και μεταξύ των υποτελών, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, προκειμένου κανείς να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το δικαιοσύνη σύστημα της εποχής. Ένας από τους κυριότερους και πιο διαδεδομένους θεσμούς που εμφανίζονται στο κείμενο των Ασσιζών – και που θα μας απασχολήσει κι εμάς κυρίως – είναι ο θεσμός της **παραχώρησης (grant)**. Στο άρθρο 11 διασαφηνίζονται τα ζητήματα της εγκυρότητας, της επιστροφής της γης στον παραχωρόντα ή της κατοχής της από τον παραχωρήσαντα, η παραχώρηση σε περίπτωση άκληρου ή

γυναίκας ιδιοκτήτη. Και στο υπόλοιπο τμήμα του κωδικοποιηθέντος αυτού κειμένου συναντάμε πολλές ρυθμίσεις και λύσεις των προβλημάτων που ανέκυπταν από τη χρήση αυτής της πρακτικής, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η χρήση αυτής ήταν αρκετά διαδεδομένη, εφόσον τα ζητήματα που προέκυπταν από αυτή ήταν ποικίλα.

Το ότι η παραχώρηση διαφέρει από την πώληση το συναντάμε στα άρθρα 30, 46 και 50, όπου προβλέπεται ότι ένας λίκνιος, ανεξαρτήτως φύλου, μπορεί να παραχωρήσει ελεύθερα το ένα τρίτο του φέουδου ή των φέουδών του σε όποιον το επιθυμεί σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών του τελευταίου σε σχέση με αυτό, αλλά δεν μπορεί να το πουλήσει χωρίς την άδεια του άρχοντά του – ο δε απλός υποτελής δεν μπορεί καν να προβεί στην παραχώρηση χωρίς την άδεια αυτή. Πιο κάτω ωστόσο, στο άρθρο 96, ορίζεται πως απαιτείται άδεια για την παραχώρηση στην Εκκλησία, σε κοινότητα ή σε δουλοπάροικο.

Εντύπωση προκαλεί η αυστηρή προσκόλληση στη δυνατότητα παραχώρησης μόνο του ενός τρίτου και η διαδοχή της γης ολικά ή του επιπλέον τμήματος από το προβλεπόμενο όριο στον άρχοντα σε περίπτωση παραβίασης αυτού.

Η υπόσχεση παραχώρησης είναι ενεργή για τον παραχωρούντα και δρα ακόμη και σε περίπτωση αρπαγής της γης, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τους διαδόχους αυτού (αρθ.57). Από την άλλη, η γυναίκα που παραχώρησε γη κατά τη διάρκεια του γάμου της μπορεί να την ανακτήσει μετά τον θάνατο του συζύγου της, αν η γη αυτή ανήκε στην προίκα που της είχε δοθεί (αρθ.66).

Επιπλέον, προβλεπόταν δυνατότητα ανάκλησης της παραχώρησης γης από τους διαδόχους του παραχωρούντος, στην περίπτωση που ο τελευταίος δεν είχε εγκαταστήσει ως κάτοχο τον ωφελούμενο όσο ακόμα ζούσε (αρθ.77), αλλά και στην περίπτωση που την παραχώρηση την είχε τελέσει γυναίκα υποτελής από την προίκα της, καθώς ο άντρας της μπορούσε να την ανακαλέσει, ακόμα και αν αρχικά είχε συναινέσει σε αυτή (αρθ.76). Στην ουσία εδώ ο ίδιος ο νόμος θέτει το ερώτημα του κατά πόσο η γυναίκα έχει το δικαίωμα παραχώρησης της γης της, από τη στιγμή που ο σύζυγός δύναται να την ανακαλέσει ανά πάσα στιγμή. Ανάκληση γης μπορούσε να γίνει και από τους κληρονόμους του παραχωρήσαντος, σε περίπτωση που η παραχώρηση είχε γίνει σε δουλοπάροικο (αρθ.178), αλλά όχι και αν ο

παραχωρήσαντας ήταν Έλληνας ιδιοκτήτης γης, όπου η ανάκληση αποκλειόταν σε κάθε περίπτωση.

Η εγκυρότητα μιας παραχώρησης μπορούσε να αποδειχτεί από τα πιστοποιητικά συναίνεσης του παραχωρούντος, τα οποία έπρεπε να έχει στην κατοχή του ο παραχωρήσαντας, προκειμένου να αποδείξει την εγκυρότητα αυτής. Ωστόσο, σε περίπτωση απώλειας αυτών, η μαρτυρία αξιόπιστων προσώπων μπορούσε να του εξασφαλίσει την πολυπόθητη εγκυρότητα για όλη τη διάρκεια της ζωής του (αρθ.90), χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα πως θα ίσχυε το ίδιο και για τους διαδόχους του. Επιπροσθέτως, η απόδειξη εμπρησμού ή ληστείας της οικίας του παραχωρήσαντος μέσω μαρτύρων, αλλά και της συνεχούς και αδιάλειπτης κατοχής του φέουδου καθιστούσε έγκυρη την παραχώρηση σε περίπτωση οριστικής απώλειας των εγγράφων συναίνεσης (αρθ.91).

Η απόκτηση της κατοχής της γης που έχει παραχωρηθεί μπορεί να λάβει χώρα μόνο μέσα από τη δοτή εξουσία του παραχωρούντα προς τον παραχωρήσαντα και ο τελευταίος δεν μπορεί να ασκήσει έγκυρα την κατοχή του σε αυτή, εκτός και αν αποδείξει το προνόμιο και την κατοχή του επ' αυτής (αρθ.173).

Ιδιαίτερης ρύθμισης χρήζουν ορισμένες περιπτώσεις της πρακτικής της παραχώρησης, όπως αυτές των άρθρων 18, 81, 102-103 και 134. Έτσι παρατηρούμε ότι η παραχώρηση από άτομο που κατηγορείται για το έγκλημα της προδοσίας είναι έγκυρη, αν ο ύποπτος για την τέλεση της προδοσίας πέθανε πριν την παραπομπή του ενώπιον της δικαιοσύνης (αρθ.18), ενώ είναι άκυρη στην περίπτωση που έγινε κατά τη διάρκεια ασθένειας του παραχωρούντος και ο τελευταίος πέθανε από την ασθένεια αυτή, εκτός και αν μπορεί να αποδειχθεί ότι η παραχώρηση έλαβε χώρα όσο ήταν ακόμα υγιής και είχε σώας τας φρένας του (αρθ.81). Η εγκυρότητα της παραχώρησης διαρκεί καθ' όλη τη ζωή του παραχωρούντος, ακόμα και αν η υπηρεσία που παρείχε ο παραχωρήσαντας ήταν μικρότερη από εκείνη που αναλογούσε στη γη που παραχωρήθηκε (αρθ.102). Στην περίπτωση που ο παραχωρών είναι ανήλικος, η παραχώρηση φέουδου από αυτόν είναι άκυρη αν δεν έχει πρώτα λάβει την κατοχή του από τον άρχοντά του. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να προβεί σε παραχώρηση όσο είναι υπό κηδεμονία, ακόμα και αν έχει συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας του. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τα κινητά πράγματα του ανήλικου, τα οποία και μπορεί να παραχωρήσει ελεύθερα (αρθ.103). Τέλος, σε περίπτωση που ο

παραχωρών επιζήσει του παραχωρήσαντος και ο τελευταίος έχει σύζυγο, αυτή δικαιούται να λάβει ένα τμήμα της παραχωρούμενης γης ως προίκα (αρθ.134).

Ένας άλλος θεσμός που παρουσιάζεται στις Ασσίζες της Ρωμανίας είναι αυτός της **πώλησης**, ο οποίος ρυθμίζεται στα άρθρα 152, 171, 172, 204 και 208. Μελετώντας τα άρθρα αυτά παρατηρούμε ότι η πώληση υπόκειται σε κάποιες συνθήκες και πρακτικές, σε κάποια έθιμα τα οποία της χαρίζουν επισφράγιση και ισχύ. Έτσι, σε περίπτωση πώλησης της προσόδου του Πρίγκηπα από τους υποτελείς του πριν από την προκαθορισμένη περίοδο, η πώληση είναι άκυρη (αρθ.171). Στο άρθρο 172 βλέπουμε την υποχρέωση που έχει ο αγοραστής να πληρώσει τη διαφορά που υπολείπεται, όταν κάτι πωλείται λιγότερο από την μισή ενδεδειγμένη τιμή του, εκτός και αν ο πωλητής αγνοεί την εξαίρεση ή εάν το αντικείμενο πωλήθηκε σε πλειστηριασμό. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο θεσμός της ποινικής ρήτρας στην πώληση εμφανίζεται και εδώ (αρθ.204), όπου είναι συγκεκριμένη και καταπίπτει υπέρ του πωλητή ή του αγοραστή, αναλόγως με το ποιος επιθυμεί να αποδεσμευτεί από την συμφωνία της πώλησης, η οποία επιτεύχθηκε με την παροχή μιας μικρής προκαταβολής (tournois). Τέλος, ένα άλλο θέμα που ρυθμίζεται είναι η πώληση κλαπέντος αντικειμένου (αρθ.208), όπου προβλέπεται το δικαίωμα του αρχικού ιδιοκτήτη να ανακτήσει το κλαπέν αντικείμενο, με την υποχρέωση να αποζημιώσει τον καλόπιστο αγοραστή. Σε περίπτωση μάλιστα που ο κλέφτης έχει συλληφθεί, ο καλόπιστος αγοραστής μπορεί να ζητήσει αποζημίωση από αυτόν και αν ο πρώτος αδυνατεί να την καλύψει, τότε αυτή καλύπτεται από τον άρχοντα. Αν όμως η πώληση έλαβε χώρα εκτός της περιφέρειας από όπου κλάπηκε το αντικείμενο, το τελευταίο επιστρέφεται στον αρχικό ιδιοκτήτη του χωρίς αυτός να υποχρεούται να αποζημιώσει τον καλόπιστο αγοραστή.

Ρυθμίσεις υπάρχουν – αν και ελάχιστες – και για την δωρεά (άρθρα 58 και 112), όπου παρουσιάζονται λύσεις στα προβλήματα που ανακύπτουν όταν ο δωρεοδόχος ή ο δωρεολήπτης είναι γυναίκα, εξαιτίας του ιδιαίτερου καθεστώτος κηδεμονίας που βρίσκεται από τον σύζυγό της. Έτσι, η γυναίκα δωρεοδόχος δεν μπορεί να δώσει τμήμα ή όλη της τη γη στον υιό της όταν εκείνος επιθυμεί να μνηστευθεί, ακόμα και αν ο σύζυγός της συμφωνεί σε αυτό, αν ο υιός προέρχεται από πατέρα χωρίς δικό του φέουδο · αλλά θα πρέπει η γυναίκα να λάβει την συναίνεση του senior domini της (αρθ.58). Από την άλλη πλευρά, αν η σύζυγος αποκλείεται από την κτήση γης που

έχει παραχωρηθεί στον σύζυγο αυτής μετά τον θάνατό του και υπάρχει ειδική ρήτρα που το προβλέπει αυτό στη δωρεά, εκείνη θα λάβει το μισό αυτής, ανεξάρτητα από την ύπαρξη της ρήτρας αυτής ή όχι (αρθ.112 αλλά βλ. και αρθ.98).

Άλλα αξιοσημείωτα θέματα που ενδείκνυνται προς μελέτη είναι το δικαίωμα αποποίησης φεουδαρχικής γης (αρθ.115), η ενιαύσια ενοικίαση γης με την πρόβλεψη δυνατότητας εγκατάστασης σε αυτήν μετά το πέραςμα του προβλεπόμενου χρόνου (αρθ.122), η μη υποχρέωση πληρωμής του λίζιου για την κατοικία που χρησιμοποιεί για ιδιοκατοίκηση (αρθ.140), η ρύθμιση της διάθεσης της περιουσίας που έχει λάβει η παντρεμένη γυναίκα ως προίκα, κινητή και ακίνητη (αρθ.156), η ρύθμιση για την υποχρέωση πληρωμής των χρεών της συζύγου από τον σύζυγο (αρθ.154), αλλά και η ρύθμιση των χρεών και της αποπληρωμής αυτών από έναν δουλοπάροικο (αρθ.215). Τέλος, προκειμένου ένα συμβόλαιο να είναι νόμιμο και να έχει ισχύ, θα πρέπει να μνημονεύεται μέσα σε αυτό ότι τα μέρη βασίζονται στην κατάρτιση στις Συνήθειες της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, χωρίς να γίνεται ειδική μνεία των επιμέρους νόμων και κανόνων πάνω στους οποίους το στηρίζουν (αρθ.170).

V. Εμπράγματο Δίκαιο

Την μικρότερη έκταση και ρύθμιση καταλαμβάνουν στην κωδικοποιημένη αυτή συλλογή νόμων τα θέματα που άπτονται του εμπράγματος δικαίου, τα οποία σχετίζονται κυρίως με θέματα **κατοχής και κυριότητας της γης, ενεχύρασης** και κάποιες γενικές αρχές. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνες οι ρυθμίσεις που αφορούν την διεκδίκηση αδέσποτης γης από τους συγγενείς του αποβιώσαντος ή την κατάσχεση αδέσποτου φέουδου (άρθρα 36 και 153). Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στο **άρθρο 36** ωστόσο, καθώς εκεί δίνονται κάποιοι γενικοί κανόνες σχετικά με τις προθεσμίες **διεκδίκησης** ενός φέουδου. Αρχικά προβλέπονται στις σαράντα μέρες για εκείνον που έχει το δικαίωμα διαδοχής στο συγκεκριμένο φέουδο, η άπρακτη παρέλευση των οποίων έχει ως αποτέλεσμα να χάνει ο διάδοχος τα προϊόντα του έτους. Ο κυρίως προβλεπόμενος χρόνος όμως, που ισχύει και σαν γενικός κανόνας στο δίκαιο των Ασιζών, είναι το ένα έτος συν μια μέρα, η εκπνοή των οποίων έχει ως αποτέλεσμα την οριστική απώλεια του δικαιώματος διαδοχής και το πέραςμα του φέουδου στον αμέσως επόμενο διάδοχο, στον οποίο δίνεται πάλι το

ίδιο χρονικό περιθώριο, εκτός και αν βρίσκεται εκτός του Πριγκηπάτου, όπου θα πρέπει να του δοθεί τότε η διπλάσια προθεσμία (δύο έτη συν δύο μέρες). Οι κανόνες αυτοί ισχύουν ανεξάρτητα από την εδαφική και οικονομική δύναμη που παρουσιάζει το φέουδο.

Το ζήτημα της **κατοχής και κυριότητας** της γης είναι αυτό που ίσως ενδιαφέρει περισσότερο, καθώς ρυθμίζεται εκτενέστερα σε σχέση με τα υπόλοιπα θέματα εμπραγμάτων δικαίου. Έτσι, παρατηρούμε πως στο άρθρο 12 προβλέπεται η μη ανάγκη απόδειξης κατοχής της γης από οποιονδήποτε υποτελή έναντι του Πρίγκηπα. Για όσους έχουν στην κατοχή τους κάποιο φέουδο ή φέουδα από την εποχή της κατάκτησης του Πριγκηπάτου αρκεί η επίδειξη των αρχαίων τίτλων ιδιοκτησίας για τα εδάφη αυτά (αρθ.98). Επιπλέον, σε περίπτωση θανάτου των γονιών, αν υπάρχει μεγαλύτερη κόρη, η κατοχή της μητρικής ή πατρικής γης περνάει σε αυτήν και εγκαθίσταται σε αυτήν έως ότου το αρσενικό παιδί να ενηλικιωθεί (αρθ.109). Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται αναλόγως και στην περίπτωση που ο κύριος ενός φέουδου πεθάνει εκτός του Πριγκηπάτου και δεν εμφανιστούν οι κληρονόμοι του για να το διεκδικήσουν, ο άρχοντας μπορεί να το κρατήσει στην κατοχή του μέχρι την εμφάνιση των κληρονόμων του αποβιώσαντος μέσα στον προβλεπόμενο χρόνο (αρθ.118), χωρίς ωστόσο να μπορεί να κάνει το ίδιο και με τα κινητά ή ακίνητα αντικείμενα αυτού ή τα προϊόντα της γης του, τα οποία και κρατεί ο αντιπρόσωπός του για λογαριασμό του, μέχρι να ξεδιαλύνει το ζήτημα της ύπαρξης ή μη κληρονόμων. Η απόδειξη κατοχής του φέουδου από την χήρα του αποβιώσαντος συζύγου (ότι δηλαδή εκείνος ήταν ο κύριος αυτού όσο ζούσε), η οποία γίνεται πανηγυρικά και χωρίς την προβολή αντίθετης άποψης, αρκεί, προκειμένου να μπορέσει να κρατήσει ως προίκα της τη μισή από την φεουδαρχική γη (αρθ.137).

VI. Ποινικό Δίκαιο

Δεν θα μπορούσαν να λείπουν από τις Αссίζες της Ρωμανίας διατάξεις που να ρυθμίζουν θέματα του ποινικού δικαίου. Αν και τα εγκλήματα, την αντιμετώπιση των οποίων καλείται να αποδώσει το συγκεκριμένο κείμενο, είναι πολύ περιορισμένα στον αριθμό (κυρίως απαντάμε τον **φόνο**, την **κράτηση** και την **βιαιοπραγία**), είναι

ωστόσο αρκετά σημαντική η προσπάθεια που γίνεται να συμπεριληφθούν και αυτά στο νομικό σύστημα της εποχής.

Όπως προελέχθη, τα εγκλήματα που συναντάμε εδώ είναι αυτά που σχετίζονται με την **βλάβη της ζωής**, της **υγείας** ή της **ελευθερίας** του υποτελούς. Πιο συγκεκριμένα, τα άρθρα που αναφέρονται στην ρύθμιση των περιπτώσεων ανθρωποκτονίας είναι τα 5, 151 και 161. Το άρθρο 5 αναφέρει ότι ένας λίζιος κρατείται μόνο στις περιπτώσεις που έχει τελέσει τα εγκλήματα της ανθρωποκτονίας και της προδοσίας, ενώ στο άρθρο 6 αναγράφεται ότι η τιμωρία επέρχεται μόνο εφόσον αποδειχθούν τα εγκλήματα αυτά και η ετυμηγορία είναι αποτέλεσμα απόφασης των υπόλοιπων λιζίων του Πριγκιπάτου. Η ανθρωποκτονία δουλοπάροικου, ανάλογα με το εάν είναι εξ αμελείας ή εκ προθέσεως ρυθμίζεται στο άρθρο 151 στην πρώτη περίπτωση, ο λίζιος θα πρέπει να δώσει έναν άλλο δουλοπάροικο στη θέση του θύματος, ανάλογο με την αξία αυτού, ενώ στη δεύτερη θα πρέπει να του επιβληθεί η αντίστοιχη ποινή που θα επέβαλε ο άρχοντας στον λίζιό του, στην περιφέρεια του οποίου τελέστηκε το έγκλημα. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως στην κωδικοποιημένη αυτή συλλογή διατάξεων ρυθμίζεται και το ζήτημα της **αυτοάμυνας**, όπου προβλέπεται ότι εκείνος που διέπραξε ανθρωποκτονία ευρισκόμενος στην κατάσταση αυτή δεν τιμωρείται (αρθ.161).

Ένα άλλο ζήτημα που ενδιαφέρει εδώ για την ρύθμισή του είναι η κράτηση από τον άρχοντα. Ήδη είδαμε την περίπτωση του άρθρου 5, όπου ένας λίζιος κρατείται μόνο για δύο λόγους, όταν δηλαδή έχει τελέσει τα εγκλήματα της *προδοσίας* και της *ανθρωποκτονίας*, η οποία επαναλαμβάνεται στο άρθρο 33. Δεν συμβαίνει ωστόσο και το ίδιο στην περίπτωση του δουλοπάροικου, τον οποίο μπορεί να φυλακίσει ο dominus του κατά το δοκούν ή να τον κρατήσει υποχρεωτικά στην οικία του για μια νύχτα, από εκεί και έπειτα όμως είναι υποχρεωμένος να τον στείλει στην φυλακή του ανώτερου άρχοντα (αρθ.187).

Οι περιπτώσεις των εγκλημάτων κατά της υγείας κάποιου, τα οποία προσομοιάζουν περισσότερο με την σωματική βλάβη, απαντώνται στα άρθρα 169, 195 και 216. Έτσι, στο άρθρο 169 προβλέπεται η περίπτωση που κάποιος θα βιαιοπραγήσει κατά του άρχοντά του ή κάποιου υπαλλήλου του, όπου στην περίπτωση αυτή προβλέπεται η δίκη αυτού και η ενδεχόμενη επιβολή ποινής από τους λιζίους του άρχοντά του. Ένα άλλο φαινόμενο που παρουσιάζεται και – ενδεχομένως – εντυπωσιάζει είναι η

πρόβλεψη βασανισμού λιζίου, όταν του έχει επιβληθεί ως ποινή, όπου δεν μπορεί να ξεπεράσει τις τρεις φορές και θα πρέπει να γίνει ενώπιον τουλάχιστον τριών άλλων λιζίων (αρθ.195). Σε περίπτωση δε που ασκηθεί εσκεμμένα και κακόβουλα βία από κάποιον βαρόνο ή άλλο άρχοντα ενάντια σε κάποιον λίζιο, ο τελευταίος έχει το δικαίωμα να καταγγείλει τη συγκεκριμένη πράξη στον αμέσως ανώτερο άρχοντα του δικού του άρχοντα (αρθ.216).

Τέλος, αξίζει να επισημανθούν δυο ζητήματα ακόμα: αυτό της μονομαχίας (άρθρο 157) και του Έλληνα δουλοπάροικου ως μάρτυρα (άρθρο 198). Στη μεν πρώτη διάταξη προβλέπεται η μονομαχία ως δικαίωμα και στη δεύτερη ότι ο Έλληνας δουλοπάροικος δεν μπορεί να παρασταθεί ως μάρτυρας κατηγορίας ενός λιζίου για ποινική υπόθεση που αφορά τη ζωή ή την υγεία.

VII. Δικαστική εξουσία – Δικαιοδοσία

Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στο κομμάτι αυτό που αφορά τον τρόπο απονομής δικαιοσύνης κατά την περίοδο αυτή, καθώς και την έκταση δικαιοδοσίας των αρχόντων στις περιοχές που τους ανήκαν. Μελετώντας το κωδικοποιημένο αυτό υλικό θα οδηγηθούμε στην ανεύρεση πολλών κοινών στοιχείων του δικαιοδοτικού συστήματος της εποχής εκείνης με το σημερινό, όπως επίσης και πολλές ρυθμίσεις που αφορούν απευθείας την επίλυση προβλημάτων που ανέκυπταν μεταξύ των υποτελών και των αρχόντων αυτών. Αυτό που προκαλεί, ωστόσο, την περισσότερη εντύπωση και θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερος, είναι το δικαίωμα άσκησης **εφέσεως** στο φεουδαλικό δίκαιο, το οποίο μάλιστα αναγνωρίζεται **σε κάθε απόφαση για κάθε βαθμίδα υποτελούς**, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την γενικότερη πρακτική μη αναγνώρισης δικαίωματος άσκησης εφέσεως στο φεουδαλικό δίκαιο και ίσως να σχετίζεται με την γενικότερη ελληνορωμαϊκή επιρροή που παρατηρείται στο δίκαιο των Ασιζών.

Θα μπορούσαμε επομένως να χωρίσουμε τις διατάξεις αυτές σε δύο επιμέρους τμήματα: στις γενικές δικαιοδοτικές αρχές και στα επιμέρους θέματα δικαστικής επίλυσης διαφορών.

α) Γενικές Δικαιοδοτικές Αρχές

Ένα από τα πρώτα σημεία στα οποία ενδείκνυται να εστιάσουμε την προσοχή μας είναι η πρόβλεψη στα εισαγωγικά άρθρα των Ασσιζών (άρθρο Ι) για την δημιουργία δυο ξεχωριστών δικαστηρίων, του κατώτερου (κάτω Αυλή) ή δικαστηρίου των Αστών (Court de Bourgeois) και του ανώτατου δικαστηρίου (Άνω Αυλή).

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η δικαστική εξουσία εν γένει δεν ασκείται αποκλειστικά από τον Πρίγκηπα ή τον εκάστοτε άρχοντα σε μια περιοχή, αλλά συνδράμεται σε αυτό του τον ρόλο από το συμβούλιο των λιζίων του, χωρίς την συμβουλή και την συναίνεση των οποίων δεν μπορεί να δικάσει ή να τιμωρήσει κανέναν από τους υποτελείς του (αρθ.4). Η δικαιοδοσία αυτού και των αρχόντων του περιορίζεται σε θέματα ήσσονος σημασίας · για όλα τα υπόλοιπα θα πρέπει να συναποφασίσει μαζί με τους λιζίους του, ακόμα και στην περίπτωση που υποκείμενο μιας δίκης είναι κάποιος από τους λιζίους του. Η ίδρυση και ύπαρξη συμβουλίου λιζίων το οποίο συνδράμει τον άρχοντα στην άσκηση της δικαστικής εξουσίας παρουσιάζεται και στο άρθρο 13, όπου το μέγεθός του καθορίζεται ανάλογα με τη βαρύτητα της υπόθεσης.

Το δικαίωμα να εκφέρουν άποψη και να συνδράμουν στην διαμόρφωση μιας δικαστικής απόφασης δεν το είχαν όλοι στον φεουδαλικό κόσμο · **μόνο οι λίτζιοι** είχαν δικαίωμα λόγου σε θέματα που αφορούσαν τους ελεύθερους υποτελείς και κυρίως σε εκείνα που σχετίζονταν με τα φέουδα, ποινικές ή πολιτικές υποθέσεις, ενώ οι βαρώνοι δικάζονταν με ανάλογο τρόπο από συμβούλιο άλλων βαρώνων (αρθ.48).

Όπως προελέχθη, η σημαντικότερη ίσως καινοτομία που εισάγεται με τις Ασσιζες της Ρωμανίας είναι το δικαίωμα άσκησης *εφέσεως* σε ένα ανώτερο δικαστήριο από αυτό που εκδίκασε μια υπόθεση (άρθρα 143 και 196). Το δικαίωμα αυτό αφορά κάθε πρόσωπο, βαρόνο, λίτζιο, υποτελή ή υπάλληλο του Πρίγκηπα και ασκείται πάντα σε ανώτερο δικαστήριο, παρουσία του εκάστοτε άρχοντα κάθε φορά. Όσο η έφεση είναι εκκρεμής, καμία μεταβολή δεν επιτρέπεται να επέλθει · ωστόσο, η δυνατότητα άσκησης εφέσεως **δεν προβλέπεται για τις περιπτώσεις που αφορούν χρηματικές διαφορές ή χρέη, εκτός από την περίπτωση του άρθρου 7**, όπου κι εκεί η προσφυγή στον ανώτερο άρχοντα δεν μπορεί να γίνει πριν από την εκπνοή της προβλεπόμενης προθεσμίας (ενός έτους και μιας ημέρας δηλαδή). Η προθεσμία για την άσκηση της εφέσεως προβλέπεται στις δέκα ημέρες και ο εκκαλών μπορεί να εκπροσωπήσει ο ίδιος τον εαυτό του (αρθ.196). Αν το πρόσωπο στο οποίο

απευθύνεται η έφεση βρίσκεται εντός του Πριγκηπάτου, η εκδίκαση αυτής μπορεί να γίνει μέσα σε σαράντα μέρες · διαφορετικά ο υποτελής θα πρέπει να αναμείνει για ένα έτος. Τέλος, σε καμία περίπτωση δεν προβλεπόταν το δικαίωμα εφέσεως από τους δουλοπάροικους (αρθ.42).

Ένα άλλο σύνηθες φαινόμενο το οποίο αφορά την διαδικασία της δίκης και παρατηρείται ήδη από την αρχαιότητα είναι η απαγόρευση εκδίκασης μιας υπόθεσης μετά την δύση του ηλίου ή σε γιορτινή ημέρα (αρθ.144). Πιο συγκεκριμένα, αν το ανώτατο δικαστήριο ή κάποιο άλλο δικαστήριο προχωρούσε στην έκδοση αποφάσεως μετά την δύση του ηλίου, η απόφαση αυτή θεωρείτο άκυρη. Από την άλλη πλευρά, σε πρώτο στάδιο δεν συμβαίνει το ίδιο όταν η απόφαση εκδίδεται ημέρα γιορτής · θεωρείται, ωστόσο, ορθότερο, όταν κάποιος από τους διαδίκους ενίσταται επ' αυτού, ο άρχοντας να αναβάλλει τις διαδικασίες. Επιπλέον, στο ίδιο άρθρο αναφέρεται πως όταν ανακοινώνεται μια ποινή θα πρέπει τα κυρίως μέρη της υπόθεσης να είναι παρόντα.

Η προφορικότητα της δίκης είναι επίσης ένα φαινόμενο που συναντάμε στο φεουδαλικό δίκαιο της εποχής. Σε καμία περίπτωση δεν επιτρεπόταν στο δικαστήριο να παρουσιάζεται σημείωμα, μόνο ίσως κάποια αναφορά να γινόταν δεκτή και οπωσδήποτε δεν επιτρεπόταν ο δικηγόρος να υπερασπίζεται μια υπόθεση διαβάζοντάς την, αλλά θα έπρεπε να το κάνει μόνο προφορικά (αρθ.145)· και αυτό, γιατί οι περισσότεροι λίζιοι που παρίσταντο στο δικαστήριο ήταν αναλφάβητοι, κυρίως επειδή στον Δυτικό Μεσαίωνα δεν τηρείτο γραφειοκρατία.

Η απείθεια κάποιου να παρασταθεί κατόπιν κλήσεως στο δικαστήριο από τη στιγμή που εκκρεμούσε κάποια κατηγορία εις βάρος του δεν είχε ως αποτέλεσμα την αναβολή της δίκης, αλλά εφόσον είχε κλητευθεί τρεις φορές και παρέμενε απειθής, το δικαστήριο θα προχωρούσε στην εξέταση των καταθέσεων και, αν τον έβρισκε ένοχο, θα του επέβαλε κάποια τελική ποινή, χωρίς να χρειάζεται πάλι να καλέσει αυτόν που καταδικάστηκε (αρθ.148). Η πρόβλεψη αυτή υπήρχε μόνο για τις υποθέσεις που δεν αφορούσαν φέουδο ή ήταν οικονομικής φύσεως, κατόπιν αιτήσεως κάποιου. Για τις περιπτώσεις όπου η διαφορά ήταν εδαφική, οι προθεσμίες και η διαδικασία που προβλεπόταν ήταν τελείως διαφορετική. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 160, όταν εκκρεμούσε κάποια μήνυση εναντίον προσώπου που είχε στην κατοχή του φέουδο ή τμήμα αυτού, δινόταν αρχικά στο πρόσωπο αυτό μια προθεσμία δέκα πέντε ημερών

προκειμένου να προετοιμαστεί · στην συνέχεια άλλες δέκα πέντε μέρες προκειμένου να ψάξει για νομικό σύμβουλο και έπειτα άλλες δέκα πέντε μέρες προκειμένου να απαντήσει. Σε περίπτωση απείθειας το δικαστήριο καθιστούσε ως κύριο του επίδικου αντικειμένου τον δικαστικό του αντίπαλο, αφού πρώτα όμως είχε κλητευθεί τρεις φορές. Αν κατόπιν της κλήσεως εμφανιζόταν, του δινόταν διορία σαράντα ημερών προκειμένου να προετοιμάσει την υπεράσπισή του · αν όμως αδυνατούσε να στηρίξει νομικώς τον εαυτό του, δινόταν μια παράταση σαράντα επιπλέον ημερών. Στο ίδιο διάστημα θα έπρεπε να βρει τον τρόπο να αποδείξει τον τρόπο κτήσεως της γης του από τον άρχοντά του. Τέλος, αν αυτός που υπέβαλε την κατηγορία αρνιόταν να παραστεί στο δικαστήριο από απείθεια, καλείτο να πληρώσει τα έξοδα του αντιδίκου του και να ξεκινήσει την μήνυση από την αρχή.

Καθώς η διαδικασία στο ακροατήριο ήταν κυρίως προφορική, τα διάδικα μέρη όφειλαν να ήταν ιδιαίτερα προσεκτικά σε αυτά τα οποία θα ανέφεραν ενώπιόν του. Αν για παράδειγμα κάποιος υποτελής ή οποιοσδήποτε άλλος αποκαλούσε ένα άλλο πρόσωπο προδότη ενώπιον του δικαστηρίου και δεν μπορούσε να αποδείξει τον ισχυρισμό του αυτό, τιμωρούνταν με την ποινή που θα επιβάλετο σε εκείνον που κατηγορήσαν (αρθ.164). Αναλόγως, εκείνος που θα έπαιρνε όρκο ενώπιον δικαστηρίου και στη συνέχεια αποδεικνυόταν επίορκος έχανε την αξιοπιστία του ως μάρτυρας και δεν μπορούσε να καταθέσει πάλι σε καμία δίκη, ενώ παράλληλα θα έπρεπε να πληρώσει κάποιο χρηματικό πρόστιμο (εβδομήντα δύο βυζάντια), προκειμένου να μην χάσει το χέρι του. Επιπροσθέτως, όταν κάποιο από τα διάδικα μέρη σε μια μήνυση διατηρεί υποψίες κατά του συμβουλίου του άρχοντα μπορεί να προσκαλέσει τον ίδιο να επιληφθεί του θέματος ένα αποδείξει ότι η υποψία του βασίζεται σε νόμιμο λόγο (άρθρο 163).

Η αρχή της προφορικότητας δεν είναι απόλυτη κατά την ακροαματική διαδικασία, καθώς κάποιο από τα διάδικα μέρη μπορεί αν αιτηθεί την απόδοση της ποινής ή της αποφάσεως σε γραπτή μορφή (αρθ.168) και το δικαστήριο είναι υποχρεωμένο να του το παρέχει με τις σφραγίδες εκείνου που έβγαλε την απόφαση. Επιπλέον και ο άρχοντας είναι υποχρεωμένος να έχει την δικαστική απόφαση σε γραπτή μορφή στο μητρώο του. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που κάποιο από τα διάδικα μέρη επιθυμεί την αποτύπωση μιας κατάθεσης σε ένα αντίγραφο, οπότε και το δικαστήριο είναι υποχρεωμένο να την παρέχει (αρθ.191). Όσων αφορά τώρα τις ίδιες τις

καταθέσεις των μαρτύρων, ο άρχοντας δεν μπορούσε να εμπιστευτεί την εξέταση αυτών σε κανένα άλλο παρά σε λίζιο, όταν η υπόθεση αφορούσε μήνυση που είχε κατατεθεί εναντίον λιζίου και είχε χαρακτήρα φεουδαλικό (αρθ.193) · όταν όμως ο κατηγορούμενος ήταν ένας απλός υποτελής, η εξέταση των μαρτύρων μπορούσε να γίνει και από κάποιον ομότιμό του ή ανώτερό του. Σε κάθε άλλη περίπτωση η εξέταση ανατίθετο σε οποιονδήποτε υποτελή της αρεσκείας του άρχοντα, αρκεί να επρόκειτο για ελεύθερο άτομο.

Όταν έχει κριθεί από το δικαστήριο (του Πρίγκηπα ή κάποιου λιζίου) ότι ένας υποτελής είναι υποχρεωμένος να αποδείξει τον τρόπο κατοχής της γης του από τον κύριο του και δεν υπάρχει προκαθορισμένη περίοδος για να το πράξει αυτό το πέρασμα του χρόνου δεν προσμετράται εις βάρος του, αλλά μπορεί να προβεί στην απόδειξη αυτού όποτε τον ευχαριστεί, εκτός και αν υπάρχει ορισμένη προθεσμία που έχει οριστεί από το δικαστήριο (αρθ.199).

Σε περίπτωση θανάτου ενός εκ των διαδίκων κατά τη διάρκεια που εκκρεμεί φεουδαλική υπόθεση στο δικαστήριο, ανεξάρτητα από τον αν η υπόθεση αφορά τον ίδιο τον αποβιώσαντα ή την σύζυγο αυτού, κρίνεται απαραίτητο να μην μετρήσει η συγκεκριμένη περίοδος εις βάρος της συζύγου, αλλά να ξεκινήσει η εκδίκαση της υπόθεσης πάλι από την αρχή (αρθ.201).

Τέλος, όσων αφορά το ζήτημα της δικαιοδοσίας των αρχόντων ή μη, στο άρθρο 42 ορίζεται όλοι οι υποτελείς, ακόμη και οι απλοί, του Πριγκηπάτου της Αχαΐας μπορούν να έχουν δικαιοδοσία στις πολιτικές υποθέσεις που εμπλέκονται οι δουλοπάροικοι αυτών, ενώ στο άρθρο 207 ορίζεται ότι ο Πρίγκηπας ή ο βαρώνος που έχει δικαιοδοσία μπορεί κατόπιν αιτήσεως κάποιου να καλέσει τον εναγόμενο σε ακρόαση, δεν μπορεί ωστόσο, χωρίς την σύγκληση των λιζίων αρχόντων του δικαστηρίου του και την συναίνεση του μεγαλύτερου τμήματος αυτών που παρίστανται σε αυτό να καθορίσει την περίοδο που χρειάζεται η ενάγουσα πλευρά σε πολιτικές, φεουδαλικές και ποινικές υποθέσεις (εδώ μηνύτρια πλευρά), προκειμένου να αποδείξει τον ισχυρισμό της.

β) Επιμέρους θέματα επίλυσης δικαστικών διαφορών

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε την ρύθμιση επιμέρους θεμάτων που προέκυπταν τόσο μεταξύ των αρχόντων και των υποτελών τους, όσο και μεταξύ των ίδιων των υποτελών και τι προβλεπόταν για την επίλυση των διενέξεων αυτών.

ι) Άρχοντας και υποτελής: όπως έχουμε ήδη δει από την μελέτη του άρθρου 4, ο Πρίγκηπας δεσμευόταν από την σύγκληση και την συναίνεση των λίζιων του ή του μεγαλύτερου τμήματος αυτών προκειμένου να μπορέσει να επιβάλει μια ποινή ή να τιμωρήσει κάποιον από τους υποτελείς του και η δικαιοδοσία του για την αποκλειστική εκδίκαση υποθέσεων περιοριζόταν σε αυτές που ήταν ήσσονος σημασίας. Στην περίπτωση, τώρα, που ο ίδιος ο Πρίγκηπας εμπλεκόταν σε μια ποινική, πολιτική ή φεουδαρχική υπόθεση με κάποιον άλλο άρχοντα ή υποτελή του, αυτός δεν παρίστατο στην υπόθεση αυτοπροσώπως αλλά μέσω αντιπροσώπου. Ο αντιπρόσωπος αυτός οριζόταν ανάμεσα από τους λίζιους του και παρείχε την συμβουλή του τόσο στην πλευρά του συμβουλίου των λίζιων, όσο και σε αυτή του άρχοντα και της άλλης πλευράς, διατηρώντας εκείνους τους λίζιους που θα του φαίνονταν πιο χρήσιμοι, προκειμένου να αποφασίσει για την υπόθεση (αρθ.8).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση του άρθρου 7. Εδώ προβλέπεται η περίπτωση μεταβίβασης του όρκου υποτέλειας στον αμέσως ανώτερο άρχοντα από αυτόν του υποτελή, αν εκείνος κατάσχει αδίκως τη γη του τελευταίου και μέσα σε ένα έτος, εφόσον ο υποτελής έχει αιτηθεί την επιστροφή του φέουδου τρεις φορές ζητώντας παράλληλα την κρίση του δικαστηρίου του άρχοντα, δεν του επιστραφεί η πλήρης κυριότητα αυτού. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του άρθρου 88, όταν κάποιος λίζιος υποστεί βλάβη στην γη του από τον Πρίγκηπα ή κάποιον άλλο άρχοντα, όπου και πάλι προβλέπεται η υποχρέωση του λίζιου να αιτηθεί την αποκατάσταση του τρεις φορές μέσα σε ένα έτος, καθώς και το δικαίωμά του να απαιτήσει απόφαση του δικαστηρίου του. Στο διάστημα αυτό δεν είναι υποχρεωμένος να προσφέρει τις υπηρεσίες του μέχρι να αποκατασταθεί στο φέουδό του. Στην περίπτωση που ο άρχοντας αρνηθεί να του αποδώσει πλήρη δικαιοσύνη, ο υποτελής θα πρέπει να συγκεντρώσει τους ομότιμούς του και όλοι μαζί να καλέσουν τον άρχοντά τους, ο οποίος, αν δείξει αμέλεια στο να πράξει τα νόμιμα, θα υποστεί την ανάλογη συνέπεια, την αποχή δηλαδή των υπόλοιπων αρχόντων από τις υπηρεσίες τους έως την αποκατάσταση του επίδικου φέουδου. Τα ίδια περίπου επαναλαμβάνονται και στο άρθρο 49, με την μόνη προσθήκη ότι ο απλός υποτελής,

όταν ο άρχοντάς του δρα εναντίον του, έχει την δυνατότητα να παραπονεθεί και να τον μηνύσει μετά από σαράντα ημέρες στον ανώτερο άρχοντά του, εφόσον προηγουμένως έχει αιτηθεί από τον άρχοντά του να τον δικαιώσει στο διάστημα αυτό των σαράντα ημερών.

ii) Υποτελείς μεταξύ τους: σύμφωνα με το άρθρο 74, όταν ο σύζυγος πεθαίνει και προκύπτει διαφωνία ανάμεσα στη σύζυγο και τα παιδιά ή άλλους σχετικά με τους υποτελείς που οφείλουν υποτέλεια ή για τους υποτελείς του αποβιώσαντος εν γένει, οι τελευταίοι δεν οφείλουν να αποδώσουν όρκο υποτέλειας μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα ανάμεσα στους διαφωνούντες (αρθ.74). Σε περίπτωση θανάτου ενός υποτελούς που αφήνει αδέσποτο το φέουδό του και εμφάνιση περισσότερων προσώπων που το διεκδικούν ως οι εγγύτεροι συγγενείς στην κληρονομική διαδοχή, ο άρχοντας που κρατεί το φέουδο μπορεί να επιφυλαχθεί της εγκαταστάσεως αυτών στην κατοχή αυτού, μέχρι της διευθέτησης της υπόθεσης από το δικαστήριο. Και σε περίπτωση που κανείς διάδοχος δεν εμφανιστεί, προκειμένου να το διεκδικήσει και δείξουν όλοι αμέλεια επ' αυτού, ο άρχοντας έχει δικαίωμα να το κατάσχει και μάλιστα άμεσα (αρθ.116).

Στις διαφωνίες τώρα που προκύπτουν ανάμεσα σε δουλοπάροικους, προβλέπεται από το άρθρο 43 ότι όταν και οι δυο δουλοπάροικοι ανήκουν στην δικαιοδοσία του ίδιου άρχοντα και ο ένας επιθυμεί να προσάψει μια κατηγορία εναντίον του άλλου για μια αστικής φύσεως υπόθεση, ο άρχοντάς του μπορεί να του ζητήσει να επιφορτίσει τον ίδιο και κανέναν άλλο με την επίλυση της υπόθεσης · σε περίπτωση ωστόσο που ο δουλοπάροικος προβάλλει το παράπονό του κατά του άλλου δουλοπάροικου ενώπιον του ανώτερου άρχοντα αυτού, ο δεύτερος δουλοπάροικος οφείλει να απαντήσει ανεξάρτητα από το αν ο άρχοντάς του του το έχει απαγορέψει. Τέλος, αν δυο δουλοπάροικοι έρθουν σε αντιπαράθεση και ο ένας χτυπήσει τον άλλο, η ποινή θα πρέπει να πληρωθεί στον άρχοντα αυτού που χτυπήθηκε, εκτός και αν η κατηγορία αναφέρθηκε πρώτα ενώπιον του δικαστηρίου του Πρίγκηπα από εκείνον που δέχθηκε τον τραυματισμό ή ενώπιον του δικαστηρίου εκείνου που έχει το δίκαιο και τη δικαιοδοσία σε αυτή τη χώρα, σύμφωνα με τις Συνήθειες της Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας (αρθ.177).

VIII. Εξουσίες, δικαιώματα και υποχρεώσεις Άρχοντα

Μελετώντας το κωδικοποιημένο αυτό νομοθέτημα των Ασσιζών παρατηρούμε και την ύπαρξη διατάξεων οι οποίες δεν μπορούν να ενταχθούν στις προαναφερόμενες κατηγορίες δικαίου, καθώς δεν ρυθμίζουν κάποιο συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά άπτονται της σφαίρας εξουσίας και δράσης του άρχοντα, άλλοτε με τρόπο θετικό, όταν αναφέρονται στις εξουσίες και τα δικαιώματα αυτού και άλλοτε με τρόπο αρνητικό, όταν παραθέτουν τις υποχρεώσεις του ίδιου ή των υπαλλήλων του απέναντι στους υποτελείς του. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυση των άρθρων αυτών θα γίνει με βάση το παραπάνω κριτήριο.

α) Εξουσίες και δικαιώματα άρχοντα

Είδαμε και παραπάνω στο άρθρο 3, μερικές από τις υποχρεώσεις των λίζιων υποτελών έναντι του άρχοντα τους, οι οποίες αποτελούν δικαιώματα του τελευταίου (π.χ. η προσφορά του λίζιου ως εχέγγυου ή ομήρου προκειμένου να σωθεί ο Πρίγκηπας, η μη δυνατότητα παράστασής του ενώπιον δικαστηρίου ως μάρτυρα κατηγορίας κατά του άρχοντά του). Την ίδια υποχρέωση συναντάμε και στο άρθρο 15, όπου προβλέπεται η τοποθέτηση ενός λίζιου του σε καθεστώς ομηρίας μέχρι να εξαγοραστεί η αιχμαλωσία του Πρίγκηπα, σε περίπτωση που αυτός έχει συλληφθεί από εχθρούς. Από τη στιγμή που πληρωθούν τα λύτρα όμως έχει υποχρέωση να τους ελευθερώσει από το καθήκον τους και να τους αντικαταστήσει με άλλους. Επιπλέον, οι βαρώνοι ή οι λίζιοι ενός άρχοντα οφείλουν να τον υπακούσουν σε περίπτωση που τους αναθέσει μια αποστολή εκτός Πριγκηπάτου, η οποία αφορά τα κοινά συμφέροντα και όχι τα ίδια συμφέροντα του άρχοντα (αρθ.17).

Όταν ένας Πρίγκηπας κατάσχει την γη ενός βαρώνου, λίζιου ή υποτελούς του δεν μπορεί παράλληλα να κατάσχει τα υπάρχοντα των υποτελών του βαρώνου του, μπορεί όμως να κρατήσει τις υπηρεσίες αυτών για τον αυτό του (αρθ.14). Παρομοίως στο άρθρο 24 ο Πρίγκηπας μπορεί να κατάσχει το φέουδο κάποιου λόγω των υπηρεσιών που εκκρεμούν να δοθούν σε αυτόν από τον κύριο της γης, όπως και τις υπηρεσίες των δουλοπάροικων αυτού του φέουδου · δεν μπορεί όμως να κατάσχει τη σοδειά που πρόκειται να μαζευτεί. Αν τώρα ο υποτελής παρέχει τις υπηρεσίες του στον κύριό του μέσα στο προβλεπόμενο διάστημα των σαράντα ημερών, τότε ο κύριος είναι υποχρεωμένος να αποκαταστήσει πλήρως την κυριότητα αυτού πάνω

στο φέουδο, εκτός των υπηρεσιών των δουλοπάροικων. Σε περίπτωση όμως που ο υποτελής δεν καθυστερεί πέραν της προαναφερόμενης προθεσμίας, ο άρχοντας δικαιούται να λάβει ως αποζημίωση για τις μη παρασχεθείσες υπηρεσίες μια μερίδα από την παραγωγή, ανάλογη με την αξία της προσόδου του φέουδου. Και αν καθυστερήσει πέραν του ενός έτους και της μιας ημέρας, ο υποτελής χάνει το φέουδο, εκτός και αν παρουσιαστεί ο κληρονόμος ή ο κηδεμόνας και προσφέρει τις υπηρεσίες του, των οποίων το δικαίωμα δεν βλάπτεται (βλ. και άρθρο 51).

Όπως ελέχθη και ανωτέρω, κανένας υποτελής ή βαρώνος δεν δικαιούται να παραχωρήσει φεουδαλική γη στην Εκκλησία, σε κάποια κοινότητα ή σε δουλοπάροικο χωρίς την άδεια του Πρίγκηπα (αρθ.96). Μια άλλη διάταξη που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι αυτή του άρθρου 165, η οποία ρυθμίζει τον τρόπο με τον οποίο μοιράζονται τα λάφυρα από μια ένοπλη εκστρατεία και το δικαίωμα συμμετοχής του Πρίγκηπα σε αυτά σε περίπτωση που ο διοικητής του Πρίγκηπα είναι παρών ή τα λάφυρα αποκτήθηκαν την ίδια μέρα που οι στρατιώτες κινήθηκαν εναντίον του εχθρού · το μερίδιο που αναλογεί στον Πρίγκηπα ανέρχεται στο μισό των λαφύρων που θα συγκεντρωθούν, ενώ τα υπόλοιπα μισά μοιράζονται στους στρατιώτες αναλογικά με τη βαθμίδα τους.

Στα άρθρα 188, 197 και 203 ορίζονται οι εξουσίες και τα δικαιώματα που έχει ο άρχοντας επάνω στους δουλοπάροικούς του. Έτσι, εάν ο δουλοπάροικος κάποιου που γεννήθηκε στην επαρχία γίνει υποτελής και κτήμα κάποιου άλλου για ένα έτος και μια ημέρα, δεν μπορεί μετά να θέσει τον εαυτό του κάτω από κάποιον άλλο κύριο · ο δικός του κύριος μπορεί ωστόσο να τον ανακαλέσει και να τον διατηρήσει (αρθ.188). Στο άρθρο 197 αναφέρεται πως ο άρχοντας έχει το δικαίωμα, αν το επιθυμεί, να πάρει όλα τα κινητά πράγματα του δουλοπάροικου του, καθώς και το κομμάτι γης που αυτός καλλιεργεί και να το δώσει σε κάποιον άλλο από τους δουλοπάροικούς του · θα πρέπει όμως να αφήσει στον στερημένο δουλοπάροικο την διατροφή του, προκειμένου το φέουδο όπου ανήκει ο δουλοπάροικος να μην χάσει την αξία του. Το τελευταίο άρθρο αναφέρεται στους φυγάδες δουλοπάροικους και στο δικαίωμα που έχει ο άρχοντάς τους να τους πιάσει σε οποιοδήποτε μέρος τους βρει μέσα στο Πριγκηπάτο, αφού πρώτα έχει προτείνει σχετικό αίτημα στον Πρίγκηπα ή τον βαρόνο που έχει δικαιοδοσία στο μέρος όπου εντοπίστηκε αυτός, με την προϋπόθεση ότι ο δουλοπάροικος έχει ομολογήσει ότι ανήκει σε αυτό που τον ζητά.

Τέλος, η έκταση της εξουσίας του Πρίγκηπα ή οποιουδήποτε ανώτερου άρχοντα διαφαίνεται με ιδιαίτερη ευκρίνεια στο άρθρο 213, όπου αναφέρεται το δικαίωμά του να διατάζει τους υποτελείς του να προβούν ή όχι σε μια πράξη, με την απειλή ότι θα πέσουν σε δυσμένεια ή θα χάσουν τη γη τους.

β) Υποχρεώσεις άρχοντα

Ο άρχοντας δεν είχε μόνο δικαιώματα και εξουσίες έναντι των υποτελών του αλλά και υποχρεώσεις που έπρεπε να τηρεί, οι οποίες πήγαζαν από τη σχέση υποτελείας και τον όρκο που είχε δοθεί στο πρόσωπό του. Έτσι λοιπόν στο άρθρο 16 παρουσιάζεται η υποχρέωση που έχει ο άρχοντας έναντι των υποτελών του να τους συνδράμει σε περίπτωση που μια περιφέρεια ή ένα φέουδο πέσει στα χέρια του εχθρού. Αν μάλιστα δεν το πράξει, τότε οι υποτελείς παύουν να έχουν την υποχρέωση παροχής οποιασδήποτε υπηρεσίας για τα χαμένα φέουδα, εκτός και αν αυτά ανακτηθούν. Επιπλέον, ο άρχοντας δεν μπορεί να αποστερήσει σύμφωνα με την ασσίζη 22 κανένα λιζίο του από τους υποτελείς του, εκτός και αν αυτός συναινέσει σε αυτό, ούτε και να τον στείλει να υπηρετήσει σε οποιοδήποτε μέρος χωρίς μια εύλογη συνοδεία.

Ειδικές διατάξεις προβλέπονται για το δικαίωμα του υποτελούς να εγκαταλείψει το φέουδο και να βγει εκτός της περιφέρειας εξουσίας του άρχοντα, χωρίς να υποστεί την συνέπεια απώλειας της γης του, εκτός και αν λείψει παραπάνω από δύο έτη και δυο μέρες ή φύγει χωρίς την άδεια του άρχοντά του ή χωρίς προφανή νόμιμο λόγο στην περίπτωση αυτή ο άρχοντάς του μπορεί να δώσει το φέουδο του στον νόμιμο διάδοχο που το διεκδικεί (άρθρο 60). Σε περίπτωση ωστόσο που ο άρχοντας πεθάνει ο υποτελής είναι υποχρεωμένος να επιστρέψει και να προσφέρει όρκο υποτελείας στο διάδοχο του άρχοντά του (άρθρο 82). Σε τρεις περιπτώσεις, πάντως, ο άρχοντας δεν μπορεί να απαγορέψει στον υποτελή του να φύγει εκτός του Πριγκηπάτου: σε περίπτωση που κληρονομήσει κάποιο φέουδο, σε περίπτωση που επιθυμεί να συνάψει γάμο και τέλος στην περίπτωση που θέλει να επισκεφτεί τους Άγιους Τόπους (άρθρο 111).

Η απελευθέρωση ενός πάροικου αποτελεί ξεχωριστό προνόμιο μόνο του άρχοντα, πάντα με την συναίνεση του κυρίου αυτού (αρθ.25). Αν μάλιστα η απελευθέρωση έχει γίνει από Φράγκο και συνοδεύεται από την παραχώρηση γης στον πάροικο, αυτή

είναι ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια ζωής του παραχωρούντα με την προϋπόθεση ύπαρξης των σχετικών αποδεικτικών εγγράφων (αρθ.139).

2. Λοιπές πηγές δικαίου

Μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους το δίκαιο της περιοχής, αν και διατήρησε πολλά από τα στοιχεία του ως βυζαντινό δίκαιο, δέχθηκε ισχυρές δυτικές επιδράσεις, καθώς μεσολάβησε η οργάνωση της περιοχής σε φραγκικό Πριγκηπάτο. Οδηγός για το δίκαιο που εφαρμόστηκε στην περιοχή μετά από το 1205 είναι το Χρονικό του Μωρέως, που περιλαμβάνει πολλά νομικής φύσεως στοιχεία και από το οποίο προκύπτει ότι από τον 13^ο αιώνα ίσχυαν στο Πριγκηπάτο οι Ασίζες της Ρωμανίας σε συνδυασμό με το τοπικό δίκαιο⁵⁸, που μαζί αποτέλεσαν τα «συνήθεια» του τόπου, λόγος για τα οποία θα γίνει στη συνέχεια.

Ως προς το δικαιοδοτικό σύστημα αυτής της περιόδου χρέη δικαστών ασκούσαν οι τοπικές διοικητικές αρχές, δηλ. ο βάιλος και ο διαχειριστής, οι οποίοι εκδίκαζαν εν ονόματι του ηγεμόνα τις αστικές και ποινικές υποθέσεις των κατοίκων της περιοχής τους σύμφωνα με το τοπικό δίκαιο⁵⁹, ενώ για την εκδίκαση των διαφορών ανάμεσα στις διάφορες τάξεις των υποτελών σχηματίζονταν οι «κούρτες» (μικρή και μεγάλη), τις οποίες θα αναλύσουμε στη συνέχεια.

1. Λίγα λόγια για το Χρονικό του Μωρέως

Το **Χρονικόν του Μωρέως** ή, ακριβέστερα, τα **Χρονικά του Μωρέως**, αποτελεί έργο ανωνύμου χρονικογράφου του 14 αιώνα., καθώς και τη σημαντικότερη πηγή για τη φεουδαρχική οργάνωση του Πριγκηπάτου της Αχαΐας και την κατάκτηση του Μοριά από τους Φράγκους⁶⁰. Τα γεγονότα που εξιστορούνται στα χρονικά ξεκινούν από την Α΄ Σταυροφορία, η οποία αναφέρεται συνοπτικά, και ακολουθεί εκτενέστερη

⁵⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*,σελ. 125-126

⁵⁹ Ως άνω, σελ. 128

⁶⁰ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 202

διήγηση της Δ΄ Σταυροφορίας, της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης και κυρίως της κατάκτησης του Μοριά και της ίδρυσης του Πριγκηπάτου από τον Γουλιέλμο Σαμπλίτη (Guillaume de Champlitte) ακολουθούν τα γεγονότα της διακυβέρνησης των Γοδεφρείδου Α΄ και Γοδεφρείδου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (Geoffroy de Villehardouin), του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (που καλύπτει και το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης) και μετά τον θάνατό του (1278), της διακυβέρνησης των διαδόχων του, των δύο συζύγων της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου⁶¹.

Το έργο σώζεται σε τέσσερις παραλλαγές, στα ελληνικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά και τα αραγονικά. Το ελληνικό κείμενο είναι το μόνο έμμετρο. Το γαλλικό, το ιταλικό και το αραγονικό είναι γραμμένα σε πεζό λόγο. Σχετικά με την χρονολόγηση των κειμένων, είναι βέβαιο ότι προηγήθηκαν η ελληνική και η γαλλική παραλλαγή (μεταξύ 1341-1346) · η ιταλική είναι μετάφραση της ελληνικής και η αραγονική (1393) στηρίζεται στο ελληνικό και στο γαλλικό κείμενο. Σχετικά με το γαλλικό και το ελληνικό κείμενο δεν έχει εξακριβωθεί ακόμα ποιο προηγήθηκε. Υποστηρίζεται ότι όλα τα σωζόμενα κείμενα είναι μεταγενέστερα, ενώ το πρωτότυπο κείμενο του Χρονικού του Μωρέως έχει χαθεί⁶².

Οι στίχοι του ελληνικού κειμένου είναι γραμμένοι σε δημόδη γλώσσα με αρκετές λέξεις προερχόμενες από το λεξιλόγιο των Φράγκων, σε δεκαπεντασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο ιαμβικό μέτρο. Το κείμενο σώζεται σε δύο κύρια χειρόγραφα, το Χειρόγραφο της Κοπεγχάγης (το οποίο περιγράφει γεγονότα μέχρι το 1292), το Χειρόγραφο των Παρισίων και τρία αντίγραφα. Αρχαιότερο των κυρίων χειρογράφων είναι το χειρόγραφο της Κοπεγχάγης, η γλώσσα του οποίου είναι περισσότερο αρχαϊκή. Το νεότερο είναι απλούστερο ως προς την γλώσσα, περιέχει λιγότερες ξένες λέξεις και έχει λιγότερο ανθελληνικό πνεύμα, καθώς ο αντιγραφέας παρέλειψε αρκετά χωρία που εκφράζουν αντίθεση στις ελληνικές θέσεις.

Ο συγγραφέας του ελληνικού κειμένου ήταν πιθανότατα *γασμούλος*, δηλαδή γόνος μεικτού γάμου από Φράγκο πατέρα και Ελληνίδα μητέρα, ή εξελληνισμένος

⁶¹http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%89%CF%82 (02/11/2012)

⁶² ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 202

Φράγκος⁶³. Γνώριζε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα, όχι μόνο την καθομιλουμένη, αλλά και την λόγια, όπως φαίνεται από κάποιους τύπους που χρησιμοποιεί, ενώ πρέπει να γνώριζε καλά και την γαλλική γλώσσα, αν κρίνουμε από γαλλικές λέξεις που χρησιμοποιούνται⁶⁴. Διάχυτος είναι ο θαυμασμός που φέρεται να δείχνει προς τον Φράγκο και, παρασυρμένος από αυτόν, συχνά φθάνει στο σημείο να καταφέρεται ενάντια των Ελλήνων και να τους υβρίζει.

2. Συνήθειαι: πρόκειται για άγραφους ή και έγγραφους κανόνες του φεουδαλικού δικαίου, ακόμα και για τα έθιμα του ιπποτισμού που οι Φράγκοι έφεραν μαζί τους από την Δύση και απαρτίζονται εν μέρει από τις Ασσίζες της Ιερουσαλήμ και τις Ασσίζες της Ρωμανίας. Περί το 1320 κωδικοποιήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, αλλά και από τον συντάκτη του Χρονικού του Μωρέως, ενώ μόλις το 1453 εξεδόθησαν επισήμως οι «Ασσίζαι της Ρουμανίας» στην ενετική γλώσσα, η οποία συλλογή και υπήρξε το κυριότερο εφαρμοσθέν δίκαιο στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα. Στο Χρονικόν του Μωρέως είναι διάχυτη πάντως η αγωνία και επιθυμία των Φράγκων να διατηρηθεί αναλλοίωτη από το ελληνοβυζαντινό περιβάλλον η γνησιότητα των θεσμών τους.

3. Κούρτες: από το Χρονικό του Μωρέως πληροφορούμαστε ότι, σύμφωνα με το δικαιοδοτικό φεουδαλικό σύστημα, σε κάθε μια από τις δώδεκα βαρωνίες, στις οποίες είχε διαιρεθεί το Δεσποτάτο, λειτουργούσε και ξεχωριστό δικαστήριο με επικεφαλής τον τοπικό χωροδεσπότη. Το δικαστήριο αυτό καλείτο «μικρή Κούρτη» και συγκροτείτο από τους ευγενείς του φέουδου, οι αποφάσεις δε αυτές μπορούσαν να προσβληθούν με έφεση ενώπιον του δικαστηρίου του Πρίγκηπα, της «μεγάλης Κούρτης», της οποίας προέδρευε ο Πρίγκηπας και συμμετείχαν όλοι οι μεγάλοι βαρώνοι και οι εκτός Μοριά μεγάλοι υποτελείς. Τα δυο αυτά δικαστήρια ήταν αρμόδια για την επίλυση διαφορών ανάμεσα στους ευγενείς · για τους αστούς υπήρχε η «Κούρτη των βουργησίων», η οποία έδρευε στην Γλαρέντζα.

⁶³ ΖΕΠΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948, σελ. 203

⁶⁴ [\(http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%89%CF%82\)](http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%89%CF%82) (02/11/2012)

4. Γονικά: βασική έννοια του κληρονομικού φεουδαλικού δικαίου είναι η διάκριση των φέουδων σε *γονικά* και *μη γονικά*. Από αυτά τα πρώτα ήταν πλήρως κληρονομητέα, υπό την έννοια ότι κληρονομούνται και από τους εκ πλαγίου συγγενείς. Τα *γονικά* φέουδα είχαν αποκτηθεί από τους ιππότες από τους χρόνους της «κουγκέστας» και τα όποια κληρονομικά δικαιώματα ανήκαν στους απογόνους των πρώτων κατακτητών. Αντίθετα, τα *μη γονικά* φέουδα ήταν κληρονομητέα μόνο από τους κατ' ευθείαν γραμμή κληρονόμους του αποθανόντος. Αξίζει τέλος να ειπωθεί, ότι στα πλαίσια του κληρονομικού δικαίου της εποχής, τα *γονικά* φέουδα κληρονομούνται από τα πρωτότοκα τέκνα, *αδιακρίτως φύλου*, με τη συνδρομή πάντα του επιζώντος συζύγου · στην περίπτωση όμως που ήταν *μη γονικά*, τότε μόνο τα πρωτότοκα τέκνα είχαν κληρονομικά δικαιώματα.

E. Οι κοινωνικές συστρωματώσεις

1. Η κοινωνική δομή στο Πριγκηπάτο

Ο εκφεουδαλισμός της Πελοποννήσου ξεκίνησε το 1205 με τους Φράγκους σταυροφόρους που κατέκτησαν την περιοχή, οι οποίοι στη συνέχεια προέβησαν σε δήμευση των κρατικών και εκκλησιαστικών γαιών, αλλά και των ιδιοκτησιών των Βυζαντινών που δεν τάχθηκαν με το μέρος τους⁶⁵. Το φεουδαρχικό σύστημα που εισήγαγαν οι Φράγκοι βασιζόταν στο ιπποτικό φέουδο (*feudum nobile*) που έπρεπε να αποδίδει εισόδημα χιλίων υπερπύρων το χρόνο.

Επί Γοδεφρείδου Β' και Γουλιέλμου Β' το Πριγκηπάτο γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του. Σύγχρονες μαρτυρίες περιγράφουν την ακτινοβολία της φεουδαρχικής κοινωνίας του Μωρέως, καθώς και τη σύμπνοια που επικρατούσε μεταξύ του Πρίγκηπα και των βαρώνων. Στο Χρονικό του Μωρέως αναφέρεται ότι οι βαρώνοι προσθέτανε την ονομασία του κάστρου τους στο όνομα τους και ότι είχαν μεταφέρει στο Πριγκηπάτο την τέλεση αγώνων κατά τα δυτικά πρότυπα, ενώ στην αραγωνική παραλλαγή

⁶⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 107

αναφέρεται ότι ο Γοδεφρείδος της Καρύταινας ανέτρεφε τα παιδιά των αρχόντων σύμφωνα με τους κανόνες της δυτικής φεουδαρχίας και ότι κατ' επανάληψη τους έχριε ιππότες⁶⁶.

Σύμφωνα με τη δομή της κοινωνίας στο Πριγκηπάτο οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι σε τρεις κοινωνικές ομάδες : τους φεουδάρχες, τους αγρότες και τους αστούς, ενώ ένας πιο εκτενής διαχωρισμός του πληθυσμού αποδίδεται από το Χρονικό του Μωρέως σε ευγενείς (καβαλλάριοι, φλαμουριάροι), βουργήσιους, λαό, αρχιερείς και σεργέντες (μη ευγενείς αλλά με φέουδο)⁶⁷.

Όσων αφορά τους φεουδάρχες, η πολιτική που ακολούθησε ο Κάρολος με την ανάληψη της κυριαρχίας στο Πριγκηπάτο ήταν να διεκδικήσει την προσωπική περιουσία του Γουλιέλμου, η οποία αποτελείτο από τα κάστρα της Κορίνθου, Χλεμουτζίου, Καλοσκόπης, Καλαμάτας και τμήμα της Άκοβας και της Καρύταινας. Στη συνέχεια επικύρωσε τις εδαφικές παραχωρήσεις προς όσους έδωσαν όρκο υποτέλειας, δημεύοντας ταυτόχρονα τις περιουσίες όσων αρνήθηκαν να υποταχθούν και προέβη σε νέες παραχωρήσεις γαιών στο βασίλειο ή στο Πριγκηπάτο προς τους «πιστούς υπηκόους» ή συμμάχους σε ένδειξη εύνοιας ή σε αναγνώριση των υπηρεσιών τους. Οι παραχωρήσεις αυτές στηρίχθηκαν στο φεουδαρχικό δίκαιο των Ασσιζών σε συνδυασμό με στοιχεία και από το δίκαιο που εφαρμοζόταν στο βασίλειο της Σικελίας⁶⁸.

A) Ο λίζιος φεουδάρχης

Στην κορυφή της φεουδαρχικής κλίμακας στην Πελοπόννησο ήταν ο Πρίγκηπας και οι βαρώνοι – «λίζιοι» φεουδάρχες, οι οποίοι ήταν στενά συνδεδεμένοι με τον Πρίγκηπα, ενώ χαμηλότερα στην ιεραρχία οι άνθρωποι απλής υποτέλειας. Σύμφωνα

⁶⁶Ως άνω, σελ. 108-109

⁶⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσμικά μορφώματα και κοινωνικές συσσωματώσεις στις φεουδαρχικές περιοχές της Ρωμανίας*, σελ. 436

⁶⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 109-110

με τις πληροφορίες που μας δίνονται τόσο από το κωδικοποιηθέν κείμενο των Ασσιζών της Ρωμανίας όσο και από το Χρονικό του Μωρέως, ο Πρίγκηπας ήταν ισότιμος των βαρώνων, πρώτος μεταξύ ίσων και περιοριζόταν στη λήψη αποφάσεων από τους λιζίους του βαρώνου, οι οποίοι αποτελούσαν την ισχυρή τάξη των ευγενών και είχαν δικαίωμα κοπής νομισμάτων, απονομής υψηλής δικαιοσύνης και κατασκευής κάστρων⁶⁹. Σε κάθε περίπτωση κατείχαν υψηλότερη θέση από τους ευγενείς απλής υποτέλειας, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα απονομής της λεγόμενης χαμηλής δικαιοσύνης στους βιλλάνους τους. Ο ευγενής ήταν *fidelis* του ηγεμόνα και συγχρόνως *miles, nobilis et liber*, ενώ από το 12^ο αιώνα *nobilitas = militia* κληρονομική προνομιά τάξη, αριστοκρατία, ελεύθεροι, ευγενικής καταγωγής⁷⁰.

Η βούληση του Πρίγκηπα περιοριζόταν από το φεουδαρχικό κώδικα και έτσι δεν είχε την δυνατότητα να τιμωρήσει κάποιο βαρόνο χωρίς την σύμφωνη γνώμη των λιζίων του, αλλά ούτε να παραδώσει κάστρο στον εχθρό χωρίς να συμβουλευθεί τους υποτελείς του⁷¹. Ο λίζιος μπορούσε να φύγει από το Πριγκηπάτο μόνο σε τρεις περιπτώσεις και μόνο κατόπιν άδειας του Πρίγκηπά του: α) για να διεκδικήσει κληρονομιά, β) για να παντρευτεί ή γ) για να επισκεφτεί για προσκύνημα στους Αγίους Τόπους⁷². Ως προς τα θέματα της κληρονομικής τους διαδοχής, αυτά αναλύονται παραπάνω εκτενώς στο Κεφάλαιο Δ (III, Κληρονομικά Δικαιώματα, σελ. 20-21).

Μέχρι τον 14^ο αιώνα, οι ευρωπαίοι ευγενείς είχαν πια αναδειχθεί μέσα σ' αυτό το φεουδαρχικό τοπίο ως ξεχωριστή κοινωνική τάξη, με μια ολόκληρη σειρά προνομίων, δικαιωμάτων, αξιώσεων για τιμές και κοινωνική πρωτοκαθεδρία, μαζί με τις υποχρεώσεις που τα συνόδευαν και όλα αυτά είχαν προέλθει από τις αρχικές εκχωρήσεις και ελευθερίες από έναν ανώτερο άρχοντα⁷³.

⁶⁹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 106

⁷⁰ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσμικά μορφώματα και κοινωνικές συσσωματώσεις στις φραγκοκρατούμενες περιοχές της Ρωμανίας*, σελ. 437

⁷¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 107

⁷² Βλ. *Ασσίζες της Ρωμανίας*, άρθρα 60 και 111

⁷³ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 77

Οι πληροφορίες που έχουμε για την τάξη των λιζίων κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα προέρχονται κυρίως από μεταγενέστερα χρονικά του 14^{ου} αιώνα, τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως απόλυτα αξιόπιστα για τον σχηματισμό ιστορικής κριτικής, καθώς σε αυτά παρουσιάζεται μια γενικότερη σχέση σύμπνοιας του Πρίγκηπα και των βαρώνων της εποχής αυτής και η φεουδαλική κοινωνία περιβάλλεται το ένδυμα της διεθνούς ακτινοβολίας⁷⁴. Πιο συγκεκριμένα, ο Βενετός χρονικογράφος Μαρίνος Σανούδο Τορσέλλο του 14ου αι. περιγράφει την αυλή του Γουλιέλμου Β΄ ως μεγαλύτερη από την αυλή ενός μεγάλου βασιλιά και ότι ο Πρίγκηπας συντηρούσε στην αυλή του 80 ιππότες, ενώ είχε στην ακολουθία του 700-1000 έφιππους πολεμιστές⁷⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα υπήρχε τόση ευγένεια και εμπιστοσύνη που όχι μόνο οι έμποροι αλλά και οι ιππότες κυκλοφορούσαν χωρίς χρήματα και κατέλυαν στα σπίτια των βαίλων, οι οποίοι με μια απλή επιστολή τους έδιναν χρήματα για να ξεοδεύουν⁷⁶.

Τα φέουδα μετά από τον 12^ο αιώνα ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους κληρονομικά, αλλά σε περίπτωση που ο φεουδάρχης πέθαινε χωρίς νόμιμους κληρονόμους το φέουδο περνούσε στην κυριότητα του Καρόλου, ο οποίος μπορούσε να το εκχωρήσει και πάλι κατά τη βούλησή του, ενώ υπήρχε και η περίπτωση το φέουδο να εκχωρηθεί και εφ' όρου ζωής⁷⁷. Το μέγεθος της παραχώρησης ρυθμιζόταν από την υποχρέωση που είχε σε κάθε φεουδάρχη και προσδιοριζόταν από το ετήσιο εισόδημα που απέφερε. Δεν είναι σπάνιες μάλιστα οι περιπτώσεις ανταλλαγής του φέουδου με άλλο ίσης αξίας σε άλλη περιοχή, ή ανακλήσεως του φέουδου λόγω θανάτου του προκατόχου χωρίς κληρονόμους ή δημεύσεως περιουσιακών στοιχείων των αντιδρώντων στο νέο καθεστώς ή των προδοτών. Απαλλαγή από την υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας και καταβολής της εξαγοράς οριζόταν μόνο σε περίπτωση

⁷⁴ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 108

⁷⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 438

⁷⁶ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 109

⁷⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 110

αδυναμίας των φεουδαρχών να υπηρετήσουν ή ως μη έχοντες ακέραιο φέουδο ή χάριν ιδιαίτερης εύνοιας⁷⁸.

Ο φεουδάρχης παρείχε στο βασιλιά όρκο υποτέλειας και πίστεως (*ligium, homagium et fidelitatis iuramentum*) και στρατιωτική υπηρεσία ή χρηματικό ποσό ως εξαγορά αυτής, ήταν υποχρεωμένος να βρίσκεται πάντοτε στη διάθεση του βασιλιά και δεν μπορούσε να εγκαταλείψει το φέουδο χωρίς αιτιολογία, διαφορετικά αυτό δημευόταν⁷⁹.

Υπάρχει τέλος η υποχρέωση παροχής συμβουλών, υποχρέωση που εμπεριέχεται στην «αρωγή» της σύμβασης υποτέλειας που βαρύνει τους λιζίους του άρχοντα, όπου ο πρώτος προσέρχεται στην αυλή του άρχοντα όπου γίνεται η επεξεργασία των σπουδαιότερων υποθέσεων και παρέχει τη γνώμη του, επανεπιβεβαιώνοντας έτσι τη φεουδαλική αλληλεγγύη⁸⁰. Παρατηρείται δηλαδή η ύπαρξη καθήκοντος από την πλευρά του υποτελούς να παρέχει όχι μόνο *auxilium* αλλά και *consilium* στον άρχοντά του⁸¹, που με τον τρόπο αυτό του δίνεται η δυνατότητα να συμμετάσχει με κάποιο τρόπο στην άσκηση της διοίκησης.

B) Η γυναίκα λιζία

Η διάρθρωση της μεσαιωνικής κοινωνίας διαχώριζε τη γυναίκα που *διοικούσε* (πριγκίπισσα, ευγενής) από τη γυναίκα που *προσευχόταν* (μοναχή) και τη γυναίκα που *εργαζόταν* (ως αγρότισσα στα χωράφια ή ως εργάτρια στις βιοτεχνίες της πόλης). Η θέση της γυναίκας στη Δύση κατά τον Μεσαίωνα ήταν υποβιβασμένη, βρισκόταν κάτω από περιορισμούς, θεωρείτο κατώτερη του άνδρα και γενικότερα καθοριζόταν από το ανδροκρατούμενο κοινωνικό πλαίσιο. Ωστόσο, η παρουσία της δεν ήταν

⁷⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Δυτικοί Θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 441

⁷⁹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 110

⁸⁰ ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983, σελ. 79

⁸¹ ΑΝΤΕΡΣΟΝ Π., *Το απολυταρχικό κράτος*, Αθήνα, Οδυσσέας 1986, σελ. 43

ασήμαντη, ενώ η συμμετοχή της στην ανάπτυξη και την ευημερία της κοινωνίας ήταν ουσιαστική.

Στα λατινικά κράτη της Ανατολής οι γυναίκες μπορούσαν να διεκδικήσουν κληρονομιά και αξιώματα εφόσον ήταν πρωτότοκες. Έτσι λοιπόν οι γυναίκες ευγενείς κατείχαν υψηλή θέση, μορφώνονταν, κληρονομούσαν περιουσίες και αξιώματα και συμμετείχαν στην διακυβέρνηση, αν και δεν ξέφευγαν από την γενικότερη κατάσταση της γυναίκας στο Μεσαίωνα, καθώς χρειάζονταν πάντα την υποστήριξη, έστω κατ' όνομα, του άνδρα (συζύγου ή πατέρα)⁸². Οι ικανές χήρες όμως ανέπτυσαν έντονη δραστηριότητα τόσο στη διεύθυνση των οικογενειακών (ανατροφή παιδιών, συντήρηση του οίκου τους), όσο και στα γενικότερα θέματα. Σημαντικό ρόλο στην πολιτική της εποχής έπαιζαν οι πριγκίπισσες και οι γάμοι τους, καθώς τα διπλωματικά συνοικέσια, τόσο με Λατίνους, όσο και με Βυζαντινούς, διαδραμάτιζαν καίριο ρόλο στην άσκηση της εξουσίας⁸³. Όσον αφορά τα κληρονομικά της δικαιώματα, καθώς και την θέση της στην κοινωνία ή τα δικαιώματα της εν γένει, λόγος γίνεται σε αρκετές ασσίζες, των οποίων η αναφορά έγινε παραπάνω (Κεφάλαιο Δ, ΙΙΙ. Κληρονομικά δικαιώματα, σελ. 21-22).

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση που μια λίζια γυναίκα επέλεγε να παντρευτεί έναν κατώτερό της. Άμεσο αποτέλεσμα ενός τέτοιου γάμου ήταν η υποβάθμιση της γυναίκας στο κοινωνικό καθεστώς του συζύγου της κατά την διάρκεια του γάμου τους και η απώλεια των εισοδημάτων της από το φέουδό της⁸⁴. Ωστόσο, μετά τον θάνατο του συζύγου της ανακτούσε την ελευθερία και την περιουσία της, αλλά τα παιδιά από αυτόν το γάμο δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν το φέουδο της. Μόνο τα παιδιά που αποκτούσε από έναν μεταγενέστερο γάμο με ελεύθερο είχαν το δικαίωμα αυτό.

⁸² ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 119

⁸³ Ομοίως ως άνω

⁸⁴ Βλ. *Ασσίζαι της Ρωμανίας*, άρθρο 78

Γ) Ο φεουδάρχης απλής υποτέλειας

Κατώτεροι στην φεουδαρχική ιεραρχική κλίμακα ήταν οι φεουδάρχες απλής υποτέλειας, οι οποίοι διέφεραν από τους λίζιους φεουδάρχες κυρίως στο γεγονός ότι **δεν ανήκαν στο συμβούλιο** (στη μεγάλη κούρτη) του Πρίγκηπα και η διαδικασία υποτέλειας που ακολουθούσαν ήταν σαφώς απλούστερη από την επίδοση της λιζίας υποτέλειας⁸⁵. Ο υποτελής αναλαμβάνει δυο βασικές υποχρεώσεις έναντι του άρχοντα του: την παροχή στρατιωτικής βοήθειας, που αποτελεί και μια από τις σημαντικότερες όψεις της σχέσης υποτέλειας, και την υποχρέωση οικονομικής βοήθειας αυτού, τη λεγόμενη «αρωγή» ή τα «δοσίματα» που το έθιμο, ενώ αυτή άρχισε σαν απλή εθελοντική προσφορά, τα κατέστησε υποχρεωτικά σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. όταν ο πρωτότοκος υιός του επικυρίαρχου άρχοντα εχρίετο ιππότης)⁸⁶.

Ο υποτελής δεν θεωρείται κτήμα του κυρίου του, αλλά εξαιτίας της συναίνεσης στο συμβούλιο διέθετε κάποια ατομική υπόσταση, η οποία ενισχυόταν με τη χορήγηση κάποιας τοπικής αυτονομίας (*beneficium*), ενώ αμφότεροι οι συμβαλλόμενοι αναγνωρίζουν αμοιβαία συντροφικότητα μέσω συμβολαίου και ο καθένας τους διατηρούσε το δικαίωμα να διατηρήσει ή να άρει τη συναίνεσή του (*diffidatio*)⁸⁷.

Οι Βυζαντινοί άρχοντες ανήκαν στην κατώτερη βαθμίδα της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και είχαν εξομοιωθεί νομικά με τους φεουδάρχες απλής υποτέλειας, ενώ κατάφεραν να διατηρήσουν τις ιδιοκτησίες με όρους του βυζαντινού δικαίου, παρέχοντας όρκο υποτέλειας και στρατιωτική υπηρεσία στους Φράγκους⁸⁸. Κατά την πρώτη περίοδο της Φραγκοκρατίας υπήρξε στενή συνεργασία μεταξύ Φράγκων και

⁸⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 113

⁸⁶ ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983 σελ. 78

⁸⁷ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 79

⁸⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 111

Βυζαντινών αρχόντων τόσο στο στρατιωτικό όσο και στον πολιτικό τομέα, φαινόμενο που εντυπώνεται στο condominium, ιδιοκτησίες των οποίων τα εισοδήματα μοιράζονταν εξ ίσου Βυζαντινοί και Φράγκοι κάτοχοι. Μετά τη φράγκικη κατάκτηση όσοι δεν εγκατέλειψαν την κτηματική τους περιουσία για να αναζητήσουν καταφύγιο σε βυζαντινές περιοχές, συμβιβάστηκαν με το νέο καθεστώς⁸⁹. Γενικά η αντίσταση από τους αυτόχθονες ήταν χαλαρή στις απομονωμένες επαρχίες και οι τοπικοί άρχοντες που συνθηκολόγησαν διατήρησαν τα προνόμια τους. Σύμφωνα με τις Ασίζες της Ρωμανίας, οι υιοί και οι κόρες των βυζαντινών αρχόντων κληρονομούσαν εξ ίσου τις πατρογονικές περιουσίες (άρθρο 138), ενώ ίσχυε η πρωτοτοκία (άρθρο 85) και η κληρονομιά της μισής περιουσία από τη χήρα (άρθρο 35).

Ο υποτελής δεν ήταν ένας απλός υπεξούσιος του κυρίου του, καθώς διέθετε ορισμένη ατομική υπόσταση, την οποία ενδυνάμωνε ακόμα περισσότερο η εκχώρηση μιας κάποιας τοπικής αυτονομίας είχε το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται οικονομικά τη γη που του είχε εκχωρηθεί, ενώ του παραχωρούνταν επίσης ασυλίες και εξαιρέσεις από ορισμένες φορολογικές, στρατιωτικές και δικαστικές εξουσίες, τις οποίους ασκούσε ο υπέρτερος άρχοντας στην εν λόγω περιοχή⁹⁰.

Όσον αφορά τη γυναίκα απλής υποτέλειας, η βασική της διαφορά από τη λιζία ήταν ότι δεν μπορούσε να παντρευτεί χωρίς την άδεια του κυρίου της, δεν μπορούσε όμως να παντρευτεί και δια της βίας⁹¹. Μετά το θάνατο του συζύγου της δικαιούτο το ήμισυ της περιουσίας που κατείχε ο σύζυγος πριν από το γάμο, όπως και τη μισή από όση αποκτήθηκε μετά (ασίζη 35) και αναλάμβανε την κηδεμονία των ανήλικων τέκνων (ασίζη 39).

⁸⁹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 114

⁹⁰ COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006, σελ. 76

⁹¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 122

Δ) Ο αγροτικός πληθυσμός

Στους πρώιμους αιώνες οι αγρότες ήσαν ελεύθεροι ή εξαρτημένοι και εργάζονταν στα κτήματα για λογαριασμό του κυρίου καταβάλλοντας εισφορές και παρέχοντας υποχρεωτική δωρεάν εργασία (αγγαρεία). Εκτός από την προσωπική νομική θέση των αγροτών υπήρχε η κοινωνική και οικονομική εξάρτηση, όπως και η θεσμική στα πλαίσια της χωροδεσποτείας⁹².

Ο αγροτικός πληθυσμός στο Πριγκηπάτο ήταν στην πλειονότητά του ελληνικός, όπως φαίνεται από τα οικογενειακά του ονόματα, και κατά την εποχή της φραγκικής κατάκτησης οι βυζαντινοί πάροικοι είχαν μετατραπεί σε ιδιοκτήτες γης και η κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση ήταν αρκετά ικανοποιητική, σε σχέση με τους ορθόδοξους πληθυσμούς.⁹³

Στην Δύση, κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα οι πάροικοι αποτελούσαν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της υπαίθρου, συγκεντρωμένοι και εργαζόμενοι κατά χωροδεσποτείες και υποκειμένοι σε τρεις ειδικές υποχρεώσεις: στον κεφαλικό φόρο, μικρή χρηματική καταβολή που ο βιλλάνος πλήρωνε στον χωροδεσπότη σε αναγνώριση της υποδεέστερης κατάστασής του σ' έναν ειδικό φόρο που πληρωνόταν στον χωροδεσπότη από τον πάροικο ο οποίος επιθυμούσε να παντρευτεί την κόρη βιλλάνου που ανήκε σε άλλο φέουδο και στο δικαίωμα διαδοχής, ποσό που καταβαλλόταν στον χωροδεσπότη από τους κληρονόμους του βιλλάνου, για να μην επέλθουν σε αυτό τα αγαθά του⁹⁴.

Όσον αφορά τον αγροτικό πληθυσμό της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου, η οικονομική και κοινωνική του κατάσταση διευκρινίζεται περισσότερο από τις Ασσίζες της Ρωμανίας, όπου αφενός διαχωρίζονται από τους βιλλάνους, αφετέρου

⁹² Ως άνω, σελ. 124

⁹³ Ως άνω, σελ. 125

⁹⁴ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος I, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 117

δεν προσδιορίζεται επακριβώς το προσωπικό τους καθεστώς. Το πιο πιθανό είναι ότι υπήρχαν ελεύθεροι τον 13^ο αιώνα όπως και στις βενετικές κτήσεις της Ρωμανίας. Μετά τη λατινική κατάκτηση, όπως προκύπτει από το Χρονικό του Μωρέως, ο αγροτικός πληθυσμός της περιοχής διατήρησε τις γαίες του, αλλά εντάχθηκε στο φεουδαρχικό σύστημα⁹⁵.

Διαφωτιστικά στοιχεία για τους αγρότες και τις υποχρεώσεις τους παρέχουν ανδεγαβικά έγγραφα που αναφέρονται σε εκχωρήσεις γαιών στον Φλωρεντινό έμπορο Νικόλαο Acciaiuoli στην Πελοπόννησο το 14^ο αιώνα. Οι παραχωρήσεις περιλάμβαναν «στάσεις» αγροτών⁹⁶, οι οποίοι είχαν κληρονομικά δικαιώματα στη γη τους και όφειλαν στον κύριο ετήσιο έγγειο φόρο και υποχρεωτική εργασία. Οι φόροι που απαντώνται σε έγγραφα του 14^{ου} αιώνα είχαν βυζαντινή προέλευση, γεγονός που επιτρέπει να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι οι ίδιοι φόροι ίσχυαν και τον προηγούμενο αιώνα επί Καρόλου Α΄.

Μέσα από τις Ασσίζες της Ρωμανίας δίδεται το νομικό πλαίσιο και καθορίζονται τα κληρονομικά δικαιώματα των βιλλάνων. Τα σπουδαιότερα αφορούν την κατοχή του βιλλάνου, ο οποίος αν παρέμενε στην υπηρεσία ενός κυρίου για περισσότερα από τριάντα χρόνια γινόταν δικός του (ασσίζη 182), ενώ μόνο ο Πρίγκηπας είχε το δικαίωμα να ελευθερώσει βιλλάνο με τη συγκατάθεση του κυρίου του (ασσίζη 25).

Όσων αφορά τη θέση των αγροτών επικρατέστερη φαίνεται η άποψη του D. Jacoby ότι οι πάροικοι της Πελοποννήσου έχασαν την προσωπική τους ελευθερία και βαθμιαία μετατράπηκαν σε βιλλάνους. Με τον εκφεουδαλισμό του ρωμανικού χώρου η μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία σταδιακά εξαφανίζεται και η θέση των χωρικών επιδεινώνεται ως φυσική εξέλιξη της καταστάσεως που διαμορφώθηκε μετά το 1204⁹⁷. Όλοι οι αγρότες της μεσαιωνικής εποχής κάνουν την ίδια σκληρή και

⁹⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 125

⁹⁶ TOPPING, βλ. Ασσίζη 183 όπου ονομάζεται *staxia*

⁹⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, σελ. 114

δύσκολη ζωή , όλοι υπάγονται στον αφέντη, ιδιοκτήτη του φέουδου που μπορεί να τους προστατεύει, αλλά κυρίως τους ορίζει, τους τιμωρεί και αποκομίζει από την εργασία τους το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων του⁹⁸.

Οι βιλλάνοι αποτελούν μια εξελιγμένη – πλην βελτιωμένη, καθώς δεν υπάρχει πλέον η υποχρέωση διατροφής τους από τον χωροδεσπότη - μορφή του δούλου, καθώς δεν αποτελούν πλέον υποκείμενα του αφέντη τους, διέπονται όμως από καθεστώς πλήρους ανελευθερίας, καθώς, δεν διαθέτουν δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη, ούτε να διαθέσουν τα αγαθά τους χωρίς περιορισμούς, ενώ ο χωροδεσπότης μπορεί οποτεδήποτε να τους καταδιώξει και να τους επιβάλλει εργασίες κάθε μορφής, αγγαρείες και έναν άμεσο φόρο⁹⁹.

Το προσωπικό καθεστώς των παροίκων μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα στοιχεία¹⁰⁰:

- Οι πάροικοι στερούνταν της προσωπικής τους ελευθερίας και δεν μπορούσαν, ούτε αυτοί, ούτε οι απόγονοί τους να αλλάξουν τόπο διαμονής και επάγγελμα, ενώ παράλληλα ήταν υποχρεωμένοι σε όλη τους τη ζωή να καλλιεργούν τα κτήματα των κυρίων τους στα οποία δια της βίας σύρονταν από τις κρατικές αρχές αν προσπαθούσα να δραπετεύσουν.
- Δικά τους κτήματα δεν μπορούσαν να αποκτήσουν οσοδήποτε εύποροι και αν γίνονταν.
- Δεν μπορούσαν να πουλήσουν ή να δωρίσουν την κινητή τους περιουσία χωρίς την άδεια του αφέντη τους.

⁹⁸ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος I, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 117

⁹⁹ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος I, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 117

¹⁰⁰ ΣΑΡΡΗΣ Ν., *Το δεσποτικό κράτος*, Αθήνα Εκδόσεις Αρσενίδης 199-, σελ.172

- Καταγράφονταν ονομαστικά στους τίτλους των χωραφιών τα οποία καλλιεργούσαν και με αυτό τον τρόπο βεβαιωνόταν η ασφαλής και νόμιμη κυριότητα που είχαν πάνω τους οι γαιοκτήμονες.
- Ο κύριος του κτήματος, όταν το πωλούσε σε τρίτο πρόσωπο, μεταβίβαζε μαζί και τους καλλιεργητές που καταγράφονταν στους τίτλους ιδιοκτησία του νέου κυρίου.

Προνομιούχα κατηγορία αγροτών ήταν οι **απελεύθεροι**, οι οποίοι *δεν όφειλαν εξαγορά εργασίας (αγγαρεία) και πλήρωναν μόνο την εισφορά*, με τους οποίους μοιάζαν οι *εγκουσάτοι ή εξκουσάτοι* προνομιούχοι Έλληνες που ήταν απαλλαγμένοι από κάθε εισφορά και *όφειλαν μόνο στρατιωτική υπηρεσία*¹⁰¹. Πολλοί από αυτούς ήταν κύριοι των κινήσεών τους, μπορούσαν να παντρευτούν και να μεταβιβάσουν τα αγαθά τους πληρώνοντας έναν ελάχιστο φόρο¹⁰².

Η γυναίκα της υπαίθρου, η γυναίκα πάροικος, διαδραμάτιζε επίσης έναν ουσιαστικό ρόλο στην οικογενειακή αγροτική μερίδα σε ό,τι αφορούσε την κατανομή της εργασίας, η νομική θέση της οποίας συμπαρασυρόταν από αυτήν του συζύγου της, όσο αυτός βρισκόταν ακόμα εν ζωή¹⁰³. Έτσι, αν μια βιλλάνα παντρευόταν ελεύθερο γινόταν ελεύθερη και διατηρούσε την ελευθερία της και μετά τον θάνατό του (ασσίζη 125), ενώ σε περίπτωση ου παντρευόταν βιλλάνο άλλου κυρίου περιερχόταν στην εξουσία αυτού και παρέμενε σε αυτόν και μετά το θάνατο του συζύγου της, εφόσον υπήρχαν παιδιά (ασσίζη 174).

Ε) Οι αστοί

Κατά τον 12^ο αιώνα το αστικό φαινόμενο βρίσκεται σε εξέλιξη στη Δύση, αποτέλεσμα της δημογραφικής αύξησης που συντέλεσε σε αυξημένη

¹⁰¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 127

¹⁰² BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ.118

¹⁰³ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 130

παραγωγικότητα του αγροτικού κόσμου, εποικισμό των αστικών κέντρων και εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ υπαίθρου και πόλεων¹⁰⁴. Κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα παρατηρείται το φαινόμενο ξένοι έμποροι, μισθοφόροι ή άλλης προέλευσης και θέσεως άτομα να εγκαθίστανται για μεγάλο διάστημα σε πόλεις όπου παντρεύονται, αποκτούν περιουσία, επάγγελμα και συχνά τον τίτλο του «αστού», συγκροτώντας μικρές αλλά και ενεργές στην τοπική κοινωνία ομάδες¹⁰⁵

Με την εξάπλωση του εμπορίου οι πόλεις ανθούν και οι κάτοικοί τους πλουτίζουν και αποκτούν αίγλη και δικαιώματα. Η ανερχόμενη τάξη των αστών ασχολούνταν με το εμπόριο ή την τοπική βιοτεχνική παραγωγή και οργανώνονταν σε συντεχνίες, ενώ προσέγγιζε τους τοπικούς ηγεμόνες αναζητώντας ασφάλεια και προστασία¹⁰⁶. Βαθμιαία οι αστοί επιτύγχαναν κοινωνική ανέλιξη με αντάλλαγμα οικονομική υποστήριξη που παρείχαν στους ηγεμόνες, όπως κέρδη από το εμπόριο και δανεισμούς, αποτελούσαν υπολογίσιμη οικονομική δύναμη και χρησιμοποιούνταν για την επάνδρωση της βασιλικής διοίκησης. Ο Κάρολος χρησιμοποιούσε τους αστούς σε εμπιστευτικές αποστολές, τους ανέθετε να μεταφέρουν χρήματα και σιτηρά για τα ανδεγαβικά στρατεύματα στην Ρωμανία και συχνά τους αντάμειβε με κτήματα και αξιώματα¹⁰⁷. Δεν ήταν λίγες οι φορές μάλιστα που πρόβαινε σε δανεισμούς για να ανταποκριθεί στις ανάγκες από πλούσιους εμπόρους, κυρίως Βενετούς, στους οποίους επέστρεφε τα ποσά¹⁰⁸.

Ο αστός αποκτά με την επαγγελματική του λειτουργία ιδιαίτερα δικαιώματα και καθώς ανήκει στην αστική κοινότητα, που σφραγίστηκε με έναν όρκο, δημιούργησε ένα σύνολο που με κάποιο τρόπο επιδιώκει να διαφύγει από το φεουδαρχικό σύστημα: με το να στηρίζονται στους μονάρχες εναντίον των κατά τόπους αρχόντων

¹⁰⁴ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 137

¹⁰⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγκαταστάσεις Δυτικών σε λατινοκρατούμενες περιοχές τον 13^ο και 14^ο αιώνα*, σελ. 97

¹⁰⁶ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 137

¹⁰⁷ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 115

¹⁰⁸ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, σελ. 139

ή αντίθετα με το να επιδιώκουν αναγνώριση των «ελευθεριών» τους, οι αστοί αυτοί οργανώνονται με αυτόνομο τρόπο – οικονομικά, δικαιοσύνη, στρατός ή πολιτοφυλακή, τα πάντα ανήκουν σε έναν καινούριο κόσμο¹⁰⁹. Η επαγγελματική αυτή κατηγορία αποτελεί το σπέρμα μιας κοινωνικής τάξης που δεν έπαψε να βρίσκεται στο επίκεντρο της συζήτησης.

Στην προσπάθειά της να σταθεροποιηθεί στη Ρωμανία και να αντιμετωπίσει τόσο τον ελληνικό όσο και τον τουρκικό στη συνέχεια – κίνδυνο, αλλά και να επωφεληθεί από την οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής, η Βενετία ενθάρρυνε την εγκατάσταση στη φραγκοκρατούμενη περιοχή όχι μόνο Βενετών, αλλά και άλλων Λατίνων, τους οποίους ενέτασσε στις τοπικές κοινωνίες, τους λεγόμενους *habitatores*, που αποτελούσαν ένα είδος προστατευομένων φιλοξενούμενων και όχι *cittandī*, υπηκόους δηλαδή με τη νομική έννοια του πολίτη¹¹⁰.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τους κατοίκους της Γλαρέντζας, οι οποίοι λόγω των συχνών επαφών με τη Δύση και της αναπτύξεως του εμπορίου απέκτησαν σημαντική θέση στην οικονομική ζωή του τόπου, ενώ συχνά δάνειζαν χρήματα στους ευγενείς και αξιωματούχους¹¹¹. Επί Ανδεγαβών γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθηση λόγω της γεωγραφικής της θέσης, καθώς ήταν μια διαμορφωμένη σχετικά πόλη και ένα λιμάνι με έντονη εμπορική δραστηριότητα στο δεύτερο μισό του 13^{ου} και ιδιαίτερα τον 14^ο και 15^ο αιώνα, που λειτουργούσε σαν σκάλα για τα πλοία από τη Δύση προς τις αγορές της Ανατολής και ως διαμετακομιστικό κέντρο για τα εμπορεύματα – κυρίως όμως υπήρξε μεταφορέας πρακτικών και τεχνικών συνηθειών στη Δύση, όπως και νοοτροπιών και τρόπου ζωής¹¹².

¹⁰⁹ MIAILLE, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, BENIZEΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983, σελ. 82

¹¹⁰ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγκαταστάσεις Δυτικών σε λατινοκρατούμενες περιοχές τον 13^ο και 14^ο αιώνα*, σελ. 100

¹¹¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 115

¹¹² ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 138-139

Στ) Άλλες κοινωνικές τάξεις στο Πριγκηπάτο

Πέρα από τον κλασικό διαχωρισμό στην φεουδαλική κοινωνία που αναπτύξαμε παραπάνω, παρατηρούνται και άλλοι θεσμοί και τάξεις, οι οποίες λόγω της φύσεώς τους σχετίζονται περισσότερο με τα αξιώματα που απονέμονταν στους υποτελείς από τον Πρίγκηπα (αξιωματούχοι) ή αποτελούν ιδιαίτερα κοινωνικά καθεστώτα (κληρικοί). Αξίζει να κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση των τάξεων και καθεστώτων αυτών, που παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη ιδιομορφία.

1. Οι αξιωματούχοι του Πρίγκηπα¹¹³

Τα αξιώματα στο Πριγκηπάτο μπορούν να διαιρεθούν σε α) διοικητικά, β) στρατιωτικά και γ) οικονομικά.

1α. Τα βασικότερα **διοικητικά αξιώματα** ήταν εκείνα του βαίλου και του «μεσάζοντα». **Ο βάϊλος ήταν ο ανώτερος αξιωματούχος του Πριγκηπάτου** κατά τα πρώτα χρόνια της ανδεγαβικής κυριαρχίας, **εκτελεστικό όργανο** του Καρόλου, προς τον οποίο απευθύνονταν όλες οι διαταγές που αφορούσαν τη **διοίκηση**. Διαβίβαζε στους υπηκόους τις βασιλικές οδηγίες, ενημερωνόταν για τους νέους διορισμούς, σε συνεργασία με τον θησαυροφύλακα είχε την ευθύνη των μισθοδοσιών και με τον πρωτοβεστιάριο εκδίκασε τις ποινικές υποθέσεις, ενώ το αξίωμα καταργήθηκε μετά το έτος 1289. Από την άλλη πλευρά, ο «**μεσάζοντας**» ήταν ο αρχιγραμματεύς και σύμβουλος του Πρίγκηπα και οι αρμοδιότητές του είχαν κοινά σημεία με το βυζαντινό μεγάλο λογοθέτη, ενώ στο Χρονικό του Μωρέως ονομάζεται και αυτός «λογοθέτης».

1β. Όσων αφορά τα **στρατιωτικά αξιώματα** αναφέρονται μεταξύ άλλων αυτά του κοντόσταυλου, του πρωτοστράτορα, του γενικού διοικητή και του καστροφύλακα. Επί Βυζαντίου ο **κοντόσταυλος** ήταν αρχικά υπεύθυνος των αυτοκρατορικών

¹¹³ Όλα τα αξιώματα αναλύονται στο σύγγραμμα της ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, σελ. 80-87

στάβλων, ενώ αργότερα απέκτησε στρατιωτικές αρμοδιότητες και τοποθετήθηκε αρχηγός του αυτοκρατορικού στρατού, αρμοδιότητες που διατήρησε και επί φραγκοκρατίας. Αν και ο θεσμός διατηρήθηκε επί Καρόλου, ο τίτλος ήταν περισσότερο τιμητικός, χωρίς ουσιαστικές στρατιωτικές εξουσίες · ο **πρωτοστράτωρ** κατείχε την ανώτερη στρατιωτική εξουσία και δικαστικές αρμοδιότητες στους στρατιώτες · για τον **γενικό διοικητή** γίνεται μόνο μνεία του διορισμού του από τον Κάρολο ως αρχηγού των απεσταλμένων ανδεγαυικών στρατευμάτων, ενώ ο **καστροφύλακας** κατείχε σημαίνουσα θέση στην ιεραρχία του Πριγκηπάτου, του οποίου οι αρμοδιότητες ήταν κυρίως στρατιωτικές και αφορούσαν κυρίως την συντήρηση του κάστρου και τη φύλαξη των κρατουμένων.

1γ. Ως προς τα **οικονομικά αξιώματα** ξεχωρίζουν αυτά του θησαυροφύλακα, του πρωτοβασιτάρη, του «προβεούρη» και του νομισματοκόπου. Ο **θησαυροφύλακας** ή αλλιώς «τριζουριέρης» κατά το Χρονικό του Μωρέως ήταν ο υπεύθυνος του βασιλικού ταμείου · ο **πρωτοβεστιάριος** υπήρξε ιεραρχικά ο πρώτος αξιωματούχος της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, ήταν υπεύθυνος για την διαχείριση των εισοδημάτων του Πρίγκηπα και τα καθήκοντά του προσδιορίζονται στην ασίσζη 171. Επί Καρόλου διαχειριζόταν τη βασιλική περιουσία στο Πριγκηπάτο, ήταν υπεύθυνος για την αποδοτική εκμετάλλευση των βασιλικών κτημάτων και ήταν επιφορτισμένος με την είσπραξη των ετήσιων προσόδων από τις γαίες στην κτήση. Μέρος των εισοδημάτων τα διέθετε, σε συνεργασία με το βάιλο, για τον εφοδιασμό των κάστρων και τη μισθοδοσία των υπαλλήλων, ενώ παράλληλα με τα οικονομικά καθήκοντα είχε και δικαστικές εξουσίες, εκδίκασε δηλαδή ποινικές υποθέσεις των κατοίκων σύμφωνα με το τοπικό δίκαιο και πάντοτε με τη συνεργασία του βαΐλου. Το 1289 όλες τις εξουσίες του πρωτοβεστιάριου τις αναλαμβάνει ο βάιλος και ουσιαστικά το αξίωμα καταργείται. Ο «**προβεούρης**» είχε ως αρμοδιότητά του τον ανεφοδιασμό και την επιθεώρηση των κάστρων, ευθύνη που λόγω ατονίας του θεσμού περιήλθε αργότερα στον καστροφύλακα και τον βάιλο. Τέλος, ο **νομισματοκόπος** είχε την επίβλεψη του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας, ο οποίος αντικαθίσταντο από τον Κάρολο κατά το δοκούν.

2. Οι milites¹¹⁴

Η παλαιά καρολίγγεια αριστοκρατία αρχίζει να αντικαθιστάται – ή καλύτερα, να ενισχύεται – από μία νέα τάξη επαγγελματιών πολεμιστών, των ιπποτών (milites). Ευγενείς και ιπότες αποτελούν πλέον την πολεμική αριστοκρατία και χαρακτηρίζονται από ταυτόσημη κοινωνική λειτουργία, τρόπο ζωής και νοοτροπία. Η κληρονομική διαδοχή εντάσσεται και αυτή στο πλαίσιο της νέας αριστοκρατίας των όπλων. Ωστόσο, η εξάπλωση του ιπποτισμού δεν αποτελεί φαινόμενο που γίνεται αποδεκτό από όλες τις περιοχές της Ευρώπης (π.χ. στη Γερμανία συναντά βραδεία και ατελή εξάπλωση).

Οι ιπότες είναι πρώτα απ' όλα πολεμιστές, καθοριστικής πλέον σημασίας ξια την έκβαση της μάχης, ενώ ο ακριβός εξοπλισμός τους προϋποθέτει, εκτός από την κατοχή ενός φέουδου, σωματικές ικανότητες και εκπαίδευση που ξεκινάει από πολύ νωρίς. Ο ιπότης περνά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο πλαίσιο της μικρής περιοχής που γειτονεύει με το κάστρο και περιλαμβάνει έναν μικρό αριθμό χωριών. Πρόκειται για έναν επαγγελματία πολεμιστή που συντηρούν οι χωρικοί του, ο οποίος διάγει έναν βίο δραστήριο, άγριο και μάλλον αργόσχολο, ο οποίος διακόπτεται από οικιακά γεγονότα και ψυχαγωγικές συγκεντρώσεις (γάμους, κονταροχτυπήματα κ.α.). Ωστόσο, από τον 12^ο αιώνα και κατόπιν της επιρροής της Εκκλησίας και της επιβολής θεσμών καταστολής της βίας, τα ήθη γίνονται ηπιότερα και αναδύεται το ιπποτικό ιδεώδες, το οποίο τόσο εξυμνείται από τους ποιητές της εποχής και αποτελεί ταξική κουλτούρα που ενστερνίζονται όλοι οι εκπρόσωποι του κόσμου των ευγενών.

3. Ο κλήρος

Η φεουδαρχική κοινωνία χωριζόταν όπως εξετάσαμε και στην αναδρομή που κάναμε, σε δύο βασικές τάξεις: τους φεουδάρχες-ευγενείς, που είχαν όλα τα προνόμια και βρίσκονταν στην κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας του φεουδαρχικού κράτους και

¹¹⁴ BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος – 18ος αι.*, Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 111-115

τους εξαρτώμενους αγρότες και βιλλάνους¹¹⁵. Ιδιαίτερη κοινωνική κάστα μέσα στην τάξη των ευγενών αποτελούσε ο εκκλησιαστικός και μοναστηριακός κλήρος, που αποτελούσε στην ουσία έναν μεγάλο φεουδάρχη¹¹⁶. Ο κλήρος οργανώνεται με **αυτόνομο τρόπο, καθώς διαθέτει δικά του δίκαιο, δικαστήρια και φορολογικά προνόμια**, ενώ το σύστημα της υποτέλειας του φεουδαρχικού κόσμου απαντάται και εδώ, όπου οι αρχιερείς και οι **επίσκοποι** είναι συχνά μεγάλοι άρχοντες και οι σχέσεις ανάμεσα στον κλήρο και την κοσμική εξουσία είναι φεουδαρχικής φύσεως¹¹⁷. Στην κορυφή της εκκλησιαστικής πυραμίδας βρίσκεται ο πάπας, ακολουθούν οι πρίγκηπες της εκκλησίας (καρδινάλιοι και επίσκοποι), οι αββάδες (ηγούμενοι) των μεγάλων μοναστηριών, οι αρχηγοί των εκκλησιαστικών ταγμάτων και στη βάση της βρίσκονται ο κατώτερος κλήρος και οι μοναχοί¹¹⁸.

ΣΤ. Η συμβίωση Φράγκων και Ελλήνων στο Πριγκηπάτο

Το χρονικό του Μωρέως παρουσιάζει μια εικόνα ειρηνικής συνύπαρξης του πληθυσμού, όπου οι Έλληνες μπορούσαν να εμπορεύονται με τους Φράγκους και το αντίθετο, είχαν συνιδιοκτησίες, μοιράζονταν δηλαδή εξ ίσου τα εισοδήματα και γενικότερα υπήρχε ευρύτερη συμμετοχή στην κοινωνικοοικονομική ζωή του τόπου¹¹⁹. Όπως είδαμε και παραπάνω, πολλοί ήταν οι βυζαντινοί άρχοντες που συνεργάστηκαν με τους Φράγκους κατά τη διάρκεια της επέλασής τους στην Πελοπόννησο, διατηρώντας έτσι τα φέουδά τους και δίνοντας σε αντάλλαγμα όρκο υποτέλειας και στρατιωτική αρωγή στους κατακτητές¹²⁰. Οπωσδήποτε οι Λατίνοι αντιμετώπιζαν περιφρονητικά τους σχισματικούς Ορθοδόξους αλλά δεν τους

¹¹⁵ ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εισαγωγή στην ιστορία των πολιτικών ιδεών των νεώτερων χρόνων*, Τόμος I, σελ. 41

¹¹⁶ ομοίως ως άνω

¹¹⁷ ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983, σελ. 82-83

¹¹⁸ ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εισαγωγή στην ιστορία των πολιτικών ιδεών των νεώτερων χρόνων*, Τόμος I, σελ. 41

¹¹⁹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 144

¹²⁰ TOPPING P., *Studies on Latin Greece A.D. 1205 – 1715*, London, Variorum Reprints 1977, XI, σελ.

υποχρέωναν να αλλαξοπιστήσουν και οι τελευταίοι διαφύλαξαν το δόγμα τους¹²¹. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι Φράγκοι, σε αντίθεση με τους Βενετούς, δεν δυσκολεύτηκαν στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και στην αφομοίωση του ελληνικού τρόπου ζωής, διατηρώντας παράλληλα την αίσθηση ανωτερότητας τους έναντι των Ορθοδόξων. Από την άλλη πλευρά εμφανίζονται στοιχεία ενσωμάτωσης των ορθοδόξων υποτελών και υψηλών αξιωματούχων στην άρχουσα τάξη, των οποίων τα ενδιαφέροντα και η νοοτροπία προσιδιάζει με εκείνη των Φράγκων¹²².

Σε γενικές γραμμές ο λατινικός εποικισμός στις φραγκοκρατούμενες ηγεμονίες ήταν μια πραγματικότητα, χωρίς όμως να ενισχύεται ιδιαίτερα από την κεντρική διοίκηση, με οικονομική και κοινωνική παρουσία στις τοπικές κοινότητες, που ως αποτέλεσμα έχει την ανάπτυξη μιας μικτής κοινωνίας Λατίνων και Βυζαντινών στην Πελοπόννησο με κοινωνικές και οικονομικές επαφές, πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και τάσεις αποδοχής, αλλά και διατήρηση των ατομικών χαρακτηριστικών τους¹²³.

Z. Επίλογος – Συμπεράσματα

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο ότι οι Λατίνοι μετέφεραν το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα στην κατακτημένη Πελοπόννησο, χωρίς όμως να αγνοήσουν την προϋπάρχουσα βυζαντινή υποδομή. Οι φεουδαρχικές πρακτικές και διατάξεις, όπως και η ορολογία που παρουσιάζεται σε έγγραφα της εποχής, ήταν παρόμοια με τη Δύση, ενδεικτικό στοιχείο ακριβούς μετεμφύτευσης των θεσμών. Οι δυτικοί ηγεμόνες ευνοούσαν τους έμπιστους υπηκόους τους, ευγενείς και αστούς, ανταμείβοντάς τους με προνόμια και αξιώματα για τις υπηρεσίες τους, ενώ απέφυγαν να έλθουν σε διένεξη με τους ντόπιους, των οποίων τα ήθη και τις δογματικές διαφορές σεβάστηκαν, φρόντισαν ωστόσο για την σταδιακή ενσωμάτωσή τους, όπως είδαμε και με το παράδειγμα των βυζαντινών αρχόντων.

¹²¹ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 144

¹²² TOPPING P., *Studies on Latin Greece A.D. 1205 – 1715*, London, Variorum Reprints 1977, XI, σελ. 7

¹²³ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, σελ. 144

Σε γενικές γραμμές λοιπόν διαπιστώνουμε τις εξής συνισταμένες που χαρακτηρίζουν την παρουσία των Φράγκων στην λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο κατά την περίοδο 1204 – 1432 μ.Χ.¹²⁴:

- ύπαρξη ειρηνικής συμβίωσης μεταξύ Βυζαντινών (ορθοδόξων) και Φράγκων στην περιοχή,
- συμβιβαστική πολιτική των Λατίνων σε πολιτικό όσο και σε θρησκευτικό επίπεδο, χωρίς πίεση για θρησκευτική μεταστροφή,
- σεβασμός στα παλαιά προνόμια των βυζαντινών και προσπάθεια διατήρησης καλών σχέσεων λόγω του περιορισμένου αριθμού των Φράγκων,
- απουσία πολιτικής εποικισμού στην περιοχή από τους Ανδεγαβούς,
- εφαρμογή του δυτικού φεουδαρχικού συστήματος και της φεουδαρχικής ιεραρχίας με βάση το θεσμό της υποτέλειας, με παράλληλη ενίσχυση του στρατιωτικού χαρακτήρα οργάνωσης της ηγεμονίας,
- η τοποθέτηση της δυτικής γυναικάς – ευγενούς σε υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα σε σύγκριση με τον υπόλοιπο ανατολικό κόσμο,
- η ισχύς του δικαίου των Ασσιζών της Ρωμανίας και των «συνηθειών του τόπου», ακόμη και μετά την κατάλυση του Πριγκηπάτου,
- η βαθμιαία αναρρίχηση στην κοινωνική ιεραρχία ατόμων που δεν είχαν απαραίτητα ευγενή καταγωγή και η απόκτηση από μέρους τους φέουδων, τίτλων και προνομίων
- η ανέλιξη και η κοινωνική ανάδυση της τάξης των αστών,
- η διατήρηση της αίγλης που είχε η λατινική Ανατολή για τους Δυτικούς μέσα από την εμμονή διατήρησης και χρήσης κενών τίτλων και

¹²⁴ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσμικά μορφώματα και συσσωματώσεις της Ρωμανίας*, σελ. 441-442

- διατήρηση της σταυροφορικής πολιτικής, έστω και αν ο στόχος δεν είναι πια η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, αλλά η υπεράσπιση και διατήρηση των λατινικών κτήσεων στη Ρωμανία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

- ANTEPΣON Π., *Το απολυταρχικό κράτος*, Αθήνα, Οδυσσέας 1986
- ANΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Η συμβολή του Βυζαντίου στη Δυτική Αναγέννηση και στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Τόμος Ι, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1980
- ΖΕΠΙΟΣ Π., *Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1948
- ΣΑΡΡΗΣ Ν., *Το δεσποτικό κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδης 199-
- BERNSTEIN κ.α., *Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη*, 5ος – 18ος αι., Τόμος Ι, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1997
- COLEMAN J., *Η Ιστορία της πολιτικής σκέψης από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, Β' Τόμος, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική 2006
- ΜΙΑΙΛΛΕ, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1983
- ΝΤΟΥΡΟΥ - ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Δυτικοί θεσμοί στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η Πελοπόννησος μετά τη Δ' Σταυροφορία του 1204»*, Αθήνα – Μυστράς, Ανάτυπο 2007
- ΝΤΟΥΡΟΥ - ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Εγκαταστάσεις Δυτικών σε λατινοκρατούμενες περιοχές τον 13^ο και 14^ο αιώνα*, Αθήνα 2001
- ΝΤΟΥΡΟΥ - ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Η Ανδεγαβική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266 – 1285)*, Αθήνα 1987
- ΝΤΟΥΡΟΥ - ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Θεσμικά μορφώματα και κοινωνικές συσσωματώσεις στις φραγκοκρατούμενες περιοχές της Ρωμανίας – Το παράδειγμα της Κέρκυρας και του Πριγκηπάτου της Αχαΐας*, Αθήνα 2004
- ΝΤΟΥΡΟΥ - ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204 – 1432)*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας 2005

Ξένη Βιβλιογραφία

- TOPPING P., *Studies on Latin Greece A.D. 1205 – 1715*, London, Variorum Reprints 1977

Διαδίκτυο

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%89%CF%82 (02/11/2012, τελευταία πρόσβαση).